

Соловей О. Є., Пуніна О. В., Жилін М. В.

ВАСИЛЬ СТУС. ВІДЛУННЯ І НАБЛИЖЕННЯ

Вінниця
2017

УДК 929.СТУС+821.161.2

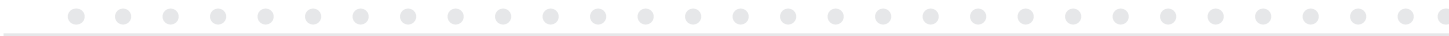
ББК 84.4УКР – 8

С602 **Соловей О. Є. Василь Стус. Відлуння і наближення:** науково-популярний нарис / О. Є. Соловей, О. В. Пуніна, М. В. Жилін; ред. В. В. Мозгунов. – Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. – 152 с.

ISBN 978-???-????-??-?

ISBN 978-???-????-??-?

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2017

Шановний читачу!

Донецький національний університет імені Василя Стуса з гордістю пропонує вам цю книгу – нарис про дорогу нашому колективу постать. Поет і громадянин, науковець і виняткова людина, тепер уже двічі наш земляк – усе це про нього.

Про Василя Стуса.

Василь Семенович Стус народився на Поділлі, життя йому дала щедра Вінницька земля; зростав та формувався він на Донбасі – Донеччина дала йому дух і силу. Ми, духовні нащадки тих, хто заснував педагогічний інститут в Донецьку, тепер розбудовуємо національний університет у Вінниці. Біда свого часу викинула з рідного краю сім'ю поета – так само як попрощалася з малою батьківщиною і наша університетська родина. Більш ніж півстоліття тому юнак відкрив двері першого корпусу тодішнього Сталінського педагогічного інституту на вулиці Університетській, 24. Інститут став університетом, державний – національним, і при тих дверях з'явилася меморіальна дошка з промовистими Стусовими рядками: «Народе мій, до тебе я ще верну...». Він повернувся спершу добре знаним шляхом: відкривалися конференції пам'яті поета, ми обережно говорили про заснування сквера з пам'ятником, але хто тоді міг знати, що ми – університет і поет – куди глибше пов'язані самою долею, аніж просто заклад і видатний його випускник. Наш містичний зв'язок розкрився на повну силу тільки у 2014 році.

Василь Стус у всіх своїх життєвих перипетіях, у всіх випробуваннях долі ніколи не обирав зручність. На компроміс із «моральним законом» він не йшов. Зручно – не обстоювати українську культуру в зросійщеному середовищі. Зручно – забути про репресії і просто лишитися сидіти в залі, на тому історичному вже кінопоказі «Тіней забутих предків». Зручно не ставати до бою з системою.

Наша університетська родина теж пізнала, що може бути складний вибір між власним помешканням і переконаннями. Між рідним краєм та правом зватися українцями. Ми на собі відчули не раз і два, що воно таке – рвати по живому. Вибрати Україну – це так по-обивательськи «незручно».

Для когось із нас цей зв'язок був очевидний ще до евакуації ДонНУ, хтось відкрив його для себе тільки нещодавно, але ми прийшли до того, що університет має нести ім'я поета. Навіть якщо в когось і лишилися сум-

ніви, то всі ми однозначно зрозуміли: стільки разів доля просто так не натякає.

Тому Василь Стус – це частина не тільки нашого минулого, не тільки яскраві сторінки в літературі ХХ століття, але й частка духовної історії університету. І ця книга – про духовну історію людини, яка змогла змінити сама себе, спромоглася «викшталтувати» взірець для наслідування.

У добру путь, читачу!

Роман Гринюк
Ректор Донецького національного університету
імені Василя Стуса,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.

Тарас Шевченко

«МЕНІ ЗДАЛОСЯ – Я ЖИВУ ЗАВЖДИ...»

Мені здалося – я живу завжди.
Неначе в сні було моє дитинство.
Неначе в казці я пройшов цей вік,
і мій вінок, де квітло двадцять весен,
уже пожовк, осипався, опав.

Прозора незглибимість поїняла,
оплівши плеском лоскотним проміння
дитинне серце. І забутим ранком човном
безвесельним замрівся світ.
Вода застигла. Сонце відтремтіло.
Дитинство загубилось серед дня.¹

Василь Стус

6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в родині Ілини (у дівоцтві – Сінківська) та Семена Стусів, пошлюблених 1920 року, народився четвертий нащадок – Василь. Батьки новонародженого маляти на час його появи виношували стійкі плани виїхати з дітьми, серед яких і старша Палажка 1926 року народження, син Іван, народжений на початку 30-х років, та донька Марія 1937 року, на Донеччину. До важкого рішення

¹ У книзі поезії Василя Стуса, фрагменти з листів, праць тощо цитуються за виданням: Стус В. Твори: у 4 т., 6 кн. (5, 6 томи – додаткові) / [ред. кол. С. Гальченко, М. Гончарук та ін.] / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994 – 1999.

покинути рідне село підштовхнула ціла низка обставин в межах самої родини. Про них довгий час воліли не говорити. Виявляється, родина Стусів не була бідною, а брат Ілини – матері Василя Стуса, – Дмитро Сіньківський був головою колгоспу. Заможні Стуси відмовлялися вступати до колгоспу під час колективізації. До цього додавалося ще й те, що зведену сестру Семена Стуса з чотирма дітьми вигнали з хати за мізерну недоплату податку. Жінка була доведена до самогубства і втопилася б, якби не врятували сусіди. А її чоловіка застрелив голова сільради. Не меншим боєм-прикрістю відбилася в пам'яті Ілини Стус деталь – відібраний родичкою-комнезамкою мішечок борошна у спухлих від голоду дітей, батьки яких надто пізно подали заяви на вступ до колгоспу². Мати Василя Стуса згадує: *«Я помню, приходять до мене. Ми молотили хліб. Що там в нас було, забрали до одного зерна. Хоч би оставили одно зерно. А приходив тут один сусід до нас. А я плачу, плачу. Що ж ми будем робити? Четверо дітей. Де ми дінемося? Той чоловік каже до мене: "Ти знаєш, що тобі завтра суд?" Я говорю: "За що?" "За те, що в тебе не хватило". Забрали хліб, що молотили, і приплюсували, що в мене не хватило розверстки. Нема чим доплатити розверстки. "Це тобі, – каже, – має бути і ще двом людям". Як хоч і де хоч дивайся. А він тоді, дід мій, сховався десь аж у Керч. Я тоді за сумку і поїхала. А ніде ніколи не була на вокзалі. Приїхала я туди і розказую дідові. Він каже: "Що ти голову морочиш, ніколи не може бути, щоб забрали весь хліб і тебе будуть судити. За що?"*

Ну от. Я винувата осталась. Ну ладно. (А ще мама моя покойна була. Оставляю я цих дітей там.) Приїжджаю я звіти на свою станцію. Іду додому. Вже темно. Заходю до сусідки скраю там від поля. Кажу: "Що там чути?" А вона: "Одна баба втекла і ти втекла, а одну забрали, а її чоловіка посадили як куркуля". Забрали її, дали п'ять год, бо не хватило їй чим доплатити. П'ять год дали тюрми. А хлопчик остався, тринадцять год, дівочка і ще мальчик. Два мальчика і дівочка. То старший хлопчик зразу з ума зійшов. А вона відбула п'ять год. А дітей забрали дід і баба»³.

Доведений до відчаю результатами «розкуркулення» Семен Стус, був змушений написати заяву до колгоспу і втратити все майно. Не маючи моральних сил відвідати колгоспні збори, на яких його призначають завгоспом, зголошується, як тоді говорили, «завербуватись на Донбас». Зі спогадів дру-

² Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Дмитро Стус. – К.: Факт, 2005. – С. 65.

³ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1 / упорядкув. Б. Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 142.

жени: «Він приходить додому та й каже: "Ти знаєш, єсть із Донбаса вербовщик. Я, на pewno, завербуюся". Нічого ж вже не хочеться йому. Не хочеться вжедивитись на них, на тих людей. А я кажу до нього: "Як хочеш". Пішов він, щоб дали йому справку, що він поїде. Голова колгоспу, голова сільради ні в каку: "Ми його не пустим". І не дали йому нічого. Ніякої справки. А чоловік той, вербовщик з Донбаса, каже: "Ви знаєте що, я вас беру без ніяких документів. Ви йдіть на мою відповідальність". Та й взяв на свою відповідальність. То й ми сюди приїхали. І так йому опротивіли ті люди, що так його замучили, і так ми не поїхали додому. Таке горе загнало. А тепер кажем, що добре, що вигнало нас з тих буряків та з того горя»⁴.

⁴ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1... – С. 143.

У 1940 році Їлина Стус зі старшими сином Іваном вирушає до міста Сталіно, де чоловікові вдалося облаштуватися і знайти роботу. Напередодні Великодніх свят 1941 року батько їде до Рахнівки за молодшими Марусею та Василем, у той час, коли в сталінському бараці сто сьомого заводу на менінгіт хворіє Палажка. Її життя за кілька днів нагло обірветься на п'ятнадцятому році життя. Складні роки міста в часи Другої світової війни болісно відбилися і на житті родини Стусів: матеріальні нестатки, голодне виживання – не найстрашніше, найстрашніше – це смерть у 1944 році старшого Івана, який підірвався на снаряді, що розряджали місцеві хлопчачки. Саме з Іваном Василь вивчив грамоту під час війни, навчився читати, саме з Іваном мав перші уроки істинного братерства.

*Мене вела ти в ніжні ранки
Ізмалку, хлопчиком дрібним.
Вставати вчила до світанку –
Будь неспокійним і міцним,
Росою вранішньою вмитий...
І я вставав, і я спішив,
І я зростав. Учився жити
Під кроною старих дубів.
Було нас троє. Але брата
Вже вкрила часу пелена.
Хлопчачих років рання втрата
Була звичайно не одна.
Удвох з сестрою ми зростали
В шахтарськiм селищі малім,
Город копали і сапали,
І звозили картоплю в дім.
А мати нам пісень співала –
Їх більше, мабуть, не почуть,*

Як хлопця дівчина кохала,
Котру той хлопець встиг забуть,
Або тієї, що пізніше
Я прочитав у «Кобзарі»,
Що батько синові милиший,
Ніж мати, що не говори,
І повідала ти малому
Свої скорботи життєві,
Бо в тебе – ні рідні, ні дому,
Тепер на чужині живи.
Мені ж приносила калину,
До узголів'я кладучи,
«Іди ти, сину, на Україну,
Нас кленучи».
І я зростав, і раптом виріс,
Неначе риба із води.
О добра материнська щирість!
Мене землею проведи,
Ти матернім відчуєш серцем
Людську і ласку, і тепло,
Мене ти в горі порятуєш
І другу й ворогу назло.
Ні, я не пещеної долі
Просив би в тебе. Зовсім ні.
Дай буйногривої сваволі
На довгу путь, на довгі дні.

Пишучи у 1979 році листа дванадцятирічному синові Дмитру з селища Матросова з дидактичною метою, Василь Стус міфологізовано, з певними абераціями пам'яті, переповідає історію свого дитинства. У ній знаходять свій відбиток складові народного виховання, щемкі миті маминого затишку, важкий тягар дитячих буднів і родинних бід, ґрунтованих на двох авторських життєвих дороговказах – добрі та любові, і як похідні – людяності й людськості, чуйності й чуттєвості:

«Дорогий сину!

<...>

Розповім Тобі своє дитинство, яке було так недавно, здається.

Пам'ятаю, як у Рахнівці, де я лишився з бабунею (тато і мама поїхали на Донбас), я проказував за нею "Отче наш, іже єси на небеси". Два слова каже вона – я повторюю. Пам'ятаю, як талапався у ставку (мені було рік-два). Пам'ятаю, як лежав у колисці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до свілока (1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер,

на жаль, хати вже нема; на її місці вибудував твій дядько Микола нову хату, де я й працював – 1959 р.); я мокрий, певне, ревів – і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами – мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) – і там виціловував усіх шмаркатих діток, бо любив їх – усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака – знахарка “вилувала переляк”, водячи білим яйцем довкола голівки моєї і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався – навіть у школі.

Пам'ятаю, як мене у 1940 р. тато віз на Донбас – разом із Марусею. Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні – той запах недавно (уже тут) упізнав і зрадів: так пахло в вагоні.

Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: “цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою” – казав я, а їм було чогось відрадно.

Пам'ятаю гуньку – коричневу свитку, яку я носив – тоді чи пізніше, вже школяриком.

Пам'ятаю початок війни – як відступали наші. Сусід-татарин зарізав лошака – гарного, молоденького – на моїх очах перерізав горло. Я плакав – так було шкода. А вже як він, сусід, хтів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на весь коридор!) – я рева ревів, аби не присилував до такого зріха: їсти гарного лошака.

Пам'ятаю кролів, що їх ми тримали в час війни. Чомусь поздихали – ще сліпі. Трупики лежали в болоті – ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити – так було гірко й скрушно – за кролями!

Пам'ятаю, як 1944 р. ми садили кукурудзу на полі, викопуючи полин по цілині. Я накидав зерня в ямки, а мама (бабуся Ілінка) і брат Іван копали. Пам'ятаю, як тато (дід Семен) повертався з роботи в Рахнівці – це було 1939 р. – а я з гори на долину (геть крута гора!) біг йому назустріч – аби впасти в його долоні, а він мене піднесе над собою.

Пам'ятаю, як поранило брата Івана. Як він лежав – з відбитою ніжкою лівою і вирваною осколком лівою щічкою. Спав наче, коли ми з мамою знайшли його. “Це на мене зорі з неба посипались” – промовив він, коли мама, не зронивши сльози (бо затерпло серце їй), розбудила його і приклала ніжку, наче б ніжка ще могла прирости. Більше він не приходив до пам'яті.

Я прийшов додому сам – де була Маруся. Ой, як я не хотів їй казати про біду! А коли ми видерлися з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливості й переповів їй, що сталося з Іваном. Плакали обоє, а через кілька годин Іван помер. Йому було 15 років, – майже, як Ти тепер. Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла – востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів – ні цілувати, ні прощатися – з Іваном і його родимкою.

Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато – з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3-4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас кінчив на відмінно – і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна.

Усе дитинство моє було з тачкою. То везли картоплю з поля, то з мішком я ходив на городи – рвав траву – чи то для корови, чи то для кози, то возив вугілля, збиравши на териконі. Тяжко – жили мало не лопали. А мушиш пхати тачку. Пам'ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна подерта – латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому.

Пам'ятаю, як 1946-47 рр. пас чужу корову – за це мене годували. Я знав, що мама голодна – і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти – і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота.

Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама – десь у четвертому класі. І я дуже пишався ним – із чорного полотна.

Пам'ятаю, що перші штаненята – з поворозкою через одне плече – мені пошили десь у 4 роки. А мені так хотілося мати паска, аби підперізуватися.

Першого сукняного костюма мені пошили в 9-10 класі.

Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колосся – по стерні. За мною гнався об'їждчик – я втікав, але він – верхи на коні (безтарка з парокінню) – наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гідкі червоні руки. І таку злість мав, що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали.

Пам'ятаю, що перші книжки, які я бачив, це історія давнього світу (кольорові карти, кольорові малюнки з життя єгиптян, греків, римлян). А першу книжку, яку я прочитав, це "Кленові листки" (так, здається, звалась) Василя Стефаника. Це я взяв у бібліотеці – першу в житті книжку!

Пам'ятаю, як у 4 класі читав "Мать" М. Горького – і радів, який славний Павло Власов. Пам'ятаю, як тоді ж читав М. Островського "Как закалялась сталь" і "Родженные бурей". Остання пахла дуже нафталіном. Її дала мені дівчинка, з якою мене посадили за одну парту (кілька днів вона ревіла – пхінькала).

І ось десь тоді я вирішив, що й сам буду такий, як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів – тяжко вчитися, бо жити – тяжко. Мамі – тяжко, татові – тяжко. То й мені має бути тяжко – аж доти, поки й татові й мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити.

А коли я прочитав "Мартіна Ідена" Джека Лондона (це десь у 5-6 класі) – світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все – тяжким трудом (трудом, сину, наголос на у!), і все – солоним кривавим потом.

Пам'ятаю, як зробив першого приймача – сам! Дроту не вистачило – і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг. І той детекторний приймач веселив мою душу. Чомусь запам'яталося надовго, як Б. Гмиря співав такої пісні:

*Сбейте оковы, дайте мне волю –
я научу вас свободу любить.*

Було багато інших пісень, але вони пішли за водою, як солома чи тріски. А ця – запам'яталася. Десь у 4-6 класі я майже весь "Кобзар" знав напам'ять.

А ще – коли я з мамою сапав картоплю чи ламав молоді качани кукурудзи чи вилущував стиглу квасолю (таж яка гарна – з цяточками голубими, синіми!) – мама завше співала. Тихо, але гарно. Над моєю коліскою мама співала коліскової на слова Шевченка:

*Сину мій, сину, не клени батька,
а пом'яни.*

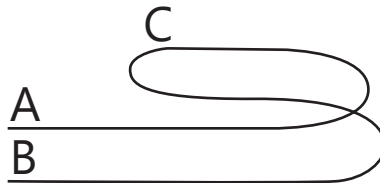
*Мене ж прокляту, я твоя мати, –
мене клени.*

Коли мама пізніше наспівувала ці тужні слова, мої очі закипали сльозю. Чому “не клени батька”? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей – і я ховав їх, бо встидався сліз. І ще:

*Ой, люлі-люлі, моя дитино,
вдень і вночі,
іди ти, сину, на Україну,
нас кленучи.*

І – так само сумно: хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти? Чому “нас кленучи” (мама вимовляла “насклінучі”, я – геть малий – ділив так: на склін учі – і не розумів; потім зрозумів, що це “нас кленучи”).

І вже я був у 8-9 класі. І вже мріяв про геолого-розвідку, бо марив мандрами. Любив мандрувати, любив самоту, любив дивитися, як заходить сонце, як розказує ліс свою ветху казку, як грає сонце на воді, любив, сівши на козу (це з залізного грубого пруття такі санки:

За дужку С ми трималися обома руками, коли розганялися по кризі, а, розігнавшись, стрибали на пруття А і В ногами — і їхали по кризі), нестися річкою – проти вітру, проти снігу, проти теміні, проти невіді.

Музикою я марив. У 7 класі за “похвальну грамоту” тато купив мені гітару. Я спочатку навчився грати “Взяв би я бандуру”, потім кілька старих романсів, маршів. Але все було не те. І тоді я брав гітару – і грав – на одній струні – своїй. Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув – усе вигравав. І забував геть. Так міг програти 2-3 години – і не чезти, коли збіг час. Це було й пізніше, вже в інституті.

Пам'ятаю, як уперше пішов до філармонії. Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена – всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя – в горі, в нещасті, в муці – і він – один проти цілого світу – перемагає! Тобто, не поступається напасникам, а йде напролам: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів. А що хотів донести? Що люди мають жити, як янголи: з любов'ю одне до одного, з почуттям, що всі люди – брати, рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві. Світ – це таночок усіх людей, що взялися за руки і чуються братами, просвітлими душами, що ширяють межі небом і землею – як степові жайворони, співом славлячи сонце і дощ, і сніг, і бурю, і річку і дерева і птаство і метеликів і тигрів і бедриків (сонечка!) і вовків. Бо все – живе і хоче жити. Тож хай живе – усе, що росте, цвіте, пасеться, розриває зубами, кігтями. А ми, брати – люди, – посеред квітів, птаства, і звірини, і дерев. Усе, що ми зробимо доброго, піднесе небо ще вище, від нашої доброти хмари стануть біліші, а небо – голубіше, а сонце – ясніше.

Пишу оце до Тебе, а водночас слухаю "Реквієм" Моцарта – дуже люблю його! Це – на рівні могутнього, мужнього Бетговена. Хоч узагалі не надто люблю солодку музику багатьох інших творів Моцарта.

І Бетговен перевернув мені душу – за час того прослухування (це було десь 4-6 місяців, бо концерти філармонічні не кожного ж дня!). Як я шкодував, що через бідність моїх батьків не можна просити їх, аби купили мені скрипку чи фортепіано. Яке там фортепіано, коли мама чи не щомісяця сушила собі голову: і до кого б піти позичити кілька карбованців, аби протягнути до зарплатні татової, якої ніяк не вистачало!

Як тільки міг, я допомагав батькам – під час канікул "відпочивав" на залізниці, де міняв шпали, рейки, бив "костилі", вантажив ринь (щєбінь). Нароблявся – мало не падав. А проте 400-500 карб. старими грішми до татових 600-700 щось і важило, все якась допомога.

І от: був 9 клас, і мені подобалася дуже одна дівчинка. І здавалося тоді, що це живий янгол. І я радів, що бачу янгола поруч себе – і хотів бути схожий до нього (так у 5 класі мені за янгола був хлопчик, якого я

дуже любив). І я захотів бути гідним цього янгола, тобто, вести таке ж янгольське життя. І я став більше читати. І якось я натрапив на Франка, його поему "Мойсей". Це прекрасна поема. Як і вся історія з Мойсеєм – прекрасна. Довго-довго народ Мойсея жив у єгипетській неволі. А він, син заможного, здається, батька, купався в молоці при дворі фараона. А перед ним ходили в рабстві його брати по крові – раби-євреї. Життя розпанькало Мойсея, але не вбило совісті й честі. І коли йому виповнилося 40 років – він підняв свій народ, щоб вийти з неволі. І збагнув своє гидке минуле, коли його вчили гнути своїх братів, а він вчився, віривши, що все так і є, як вчать.

Не на тебе ти вчивсь
у єгипетській школі,
щоб, навчившись, кайдани кувать
нашій честі та волі.

І Мойсей виводить свій народ із неволі – через пустелю, через голод, муку, безводдя й безхліб'я. Багато хто став ремствувати: в Єгипті у них були глечики з м'ясом, а тут, на волі, – пропадай із голоду! Мойсей знав, що це покидьки, мотлох його народу. Бо свиня, яку годують на сало і м'ясо, теж має що їсти. А людина – не свиня. Воля – найвище в світі, чого потребує людина. І Мойсей жорстоко карав слинтяїв, що тужили за рабськими глечиками. Довго він водив свій народ, але ось появилася попереду та земля, куди Мойсей провадив свій люд. Уже – рукою досягнути можна, але сили не стало у Мойсея – і він помирає на порозі нової землі, обіцяної чи то Богом чи то волею народу.

І після прочитання цієї поеми я забув свою геолого-розвідку, а став літератором. Правда, ставши літератором за фахом, не забув і геолого-розвідки (ось уже 8-й рік блукаю по землі). Але – не нарікаю на долю. Навпаки – мені хороше від того, що нічого злого за свої 40 літ не робив, допомагав людям у біді, а коли часом і сам залітав у біду, то не пхинькав і не нарікав. Бо це – життя, Доля.

Дуже хотів би, сину, аби Ти, коли справді любиш Бетговена, прочитав про нього книжку Романа Роллана. В нього є серія "Героїчні біографії". І там є про Бетговена. Не про все Ти там утнеш, але те, що втнеш, запам'ятається. Надовго. Попроси маму, або й сам візьми – в бібліотеці.

Бач, сину, я дуже хочу, аби Ти виріс чесним, мужнім, мудрим чоловіком. Бо людина буває тільки така. Інша проживе, проскніє, прожере не з одного єгипетського глечика – поки й геґне. А чи була вона людина? Чи було в неї життя? Чи залишила вона по собі добрий слід? Пригадую одного старого дідуся. Сам голодний, він, піймавши хорого голуб'ятка, ще жовтодзьобого (була хора ніжка) – годував його зі своїх уст хлібом, напував водою. Те голуб'я стрибало за ним, як за батьком. І що? Видужало голуб'я, піросло, набралося сили. Не знаю, дякувало вже чи ні (не в тому річ!), а коли дякувало – то як. Але в моїй пам'яті – поки й житиму – буде той дідусь нужденний, якому голуби сідали на плечі, рамена, долоні, голову (дідусь уже помер). І від того, що це було, що це бачив я і бачили інші люди – світ став кращий. Бо й мені й іншим захотілося й собі – жити так, аби голуби сідали на плечі».

Знакові передумови в контексті зміни географічного простору (Вінниччина / Донеччина) щодо формування світогляду і психотипу майбутнього письменника трактує фаховий біограф – Дмитро Стус, для якого Василь Стус був зухвалим одинаком, що обставинами біографії в химерний спосіб поєднав сільське коріння, традицію з міським (чи то донбаським): *«Можна сказати, що волею обставин Василеві ще до народження випав жереб поєднати в собі дві складові: селянську виваженість і мудрість, які за його життя перестали бути чеснотами, та донбаську вольність, анархічність і відчайдушність, без чого, коли прагнеш досягнути успіху, пробити собі дорогу майже неможливо. З якихось причин він не став на значно простіший шлях зречення коренів і матірньої мови, як це природним чином робила більшість дітей переселенців, аби бодай таким способом уникнути жорстокого висміювання з боку однолітків. Втім, цей шлях був для слабосилх, а Василеві від дитинства хотілося бути сильним. Та й батьки, скільки він бачив, не соромилися свого походження, зберігаючи в родинному колі й релігійність, і традиційний лад, і мову. Цілком вірогідно, що тато чи мама в довгі й темні вечори розповіли йому чимало гіркого про свою втечу з Вінниччини і змогли романтичному юнакові розповісти про рідну землю так, аби на все життя закласти в нього непереборне бажання відстоювати національну гідність, про яку в Сталіно можна було прочитати хіба в історичних легендах про козаччину. Характеру й зятятости для цього Стусові не бракувало, а трудне життя батьків лише змушувало міцніше стиснути зуби й якомсь по-орлиному викинути вперед підборіддя – мовляв, дивіться, хто прийшов.*

Ця життєва позиція, що виростає з дитячого й юнацького протесту проти наруги над батьками, остаточно сформувалася десь на середину 1960-х років, але з певної часової відстані можна сказати, що значною мірою цьому сприяв збіг обставин, за яких він потрапив на Донбас.

З Донбаської перспективи цілком інакшою виглядала і "проклята" мамою Рахнівка, ніби загублена в степових балках подільського блюдця, де багатюща земля сусідує з постійними злиднями, чорними натрудженими долонями та якоюсь неймовірною спрагою знань, яку притлумлює в людині хіба напівголодне принижене життя селянина, що забиває цю спрагу щоденною необхідністю пошуків хліба насущного. Більшість не витримує цього тиску, лягаючи в землю й стаючи ґрунтом для росту наступних поколінь. Але трапляються щасливі винятки з правил, і хтось

у неприхованій гордині кидає виклик людям і Богові, аби надсило витворити власну Долю, яка порушує всі й усілякі правила, але саме тому з часом стає прикладом для наслідування. Стає світом – байдуже, реальним, поетичним, чи й просто вигаданим, – у якому знаходять тепло порозуміння ті, кому Ф. Ніцше пророкував самотнє існування на холодних верхів'ях. А може, все значно простіше, і багата подільська земля просто дала світові ще одну людину з крицевим характером, який змалку гартувався в умовах вільного й свавільного Донбасу, де не відстоювати право на власну інакшість означало або стати відступником, або – предметом постійних клинів однолітків»⁵.

⁵ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 62.

Ці визначені Дмитром Стусом ключові маркери характеру – селянська виваженість і донбаська вольність – стають основою у прагненні юного Василя Стуса досягати успіху попри все. Попри батьківську страшенну бідність і неможливість належно забезпечити дітей навіть одягом Василь Стус разом зі старшою на рік сестрою у 1944 році починає відвідувати школу № 150 й одразу ж стає кращим учнем у класі. Звернімося до спогадів матері: *«Ми й не знали з дідом, що він в школу ходить. Там барак був тоді, а воно ходе, ходе. А я кажу: "Васечка, синок, ти сиди". А в нас там набрали, як то ми, хохли, землі, засівали там кукурудзу, то, сьо. А я їду за тою кукурудзою, кажу: "Ти, синок, сиди коло хати, нікуди не йди". А на другий день приходить Маруся зі школи й каже: "Мам, вчителька передала листок", значить бомажку. В тій бомажці пише явиться, значить, тудя. Вона жила, та вчителька, близько.*

Я приходжу раненько, бо сама їду на город, а хлопця лишая вдома малого. Ще нема йому шість год. Має бути на Різдество. Її визвали, ту вчительку. "Хто ви будете?" Я їй сказала, що Стуса Василя мама. "А чо він босий в школу ходе?" А я кажу: "Я не знаю. Він в школу не ходе, йому шість год нема". А він вже газету читає. Я кажу: "Я не знаю, чога він ходе в школу. Я всігда в роз'їзді, на городі, то тудя, то сюда, а його оставляю за хазяїна. А чога він прийшов у школу, то я не знаю. Нащо ж ви його приймаєте?"

А вона каже: "А ви знаєте, що я вам скажу, пускайте його в школу. Нехай іде"»⁶.

Попри вік і проблеми зі здоров'ям (частий головний біль) – Василь постійно допомагає батькам: спочатку під час будівництва власної хати, що заховалася у невеличкому шахтарському селищі Сєверний поблизу залізничного вокзалу (нині вулиця Чуваська, 19), потім – робота на залізниці, аби підтримати родину матеріально. З самого дитинства – надвідповідальність за свої вчинки і за тих, кого любиш, хто найрідніший, із ким дорогоцінно...

*... був час географічних відкриттів,
і день стелився, ніби самобранка:
коли благословлялося на світ
мені малому,*

⁶ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1... – С. 144 – 145.

коли найперші кроки
проходячи, двоївся і троївсь,
сто сонць роїлось,
як джмелів лапатах,
і терлись зорі
крем'яхом сухим.
Долоні квітли,
пелюстками серця
довірливо розпізнавався край.
І читанкою,
пам'ятною й досі,
шахтарське тепле селище було.
Пригадую – мене веде за руку
щаслива мати. Повз двори проводить,
де глухо падають, заповнюючи тишу,
червоні яблука (їх звали циганками).
Чого мені червоні дарували
в дитинстві завжди? Щоб я відчував,
чим пахне і земля і людська кров?
Так само пахли соняшники пізні.
І бджоли пахли так. І сльози – так.
За цілу ніч
склепить несила очі.
І цілу ніч
мовчазна простоїть
при узголів'ї привидам скорботним
і на чоло гарячу покладе

*натруджену правицю,
щоб не заснув,
щоби не міг заснути,
а вдосвіта зникає.*

*А за стіною плач дитини, а хтось регоче за стіною.
Куди піти? Куди подіти своє безсоння? За стіною,
як дві гримаси, вбиті в стіну, як два крила
на райські дні –
і плач, і регіт за стіною, і плач, і регіт, і мені.*

«ДО СКОНУ СВЯТО ВІРИТИ В ДОБРО»

Учися брати віру. Як беруть
Снопи на плечі. Як беруть лопати
Садівники, щоб Землю перерить
І здобрить. Так, як беруть солдати
Гвинтівки в руки – край свій боронить.
Бери у праці втому і печаль,
Глибій у радості, глибій в стражданні,
Звіряйся на них, немов на пробнім камені,
Загартувавши серце, ніби сталь.
В роботі наuczайся, як народ.
До скону свято вірити в добро.

Василь Стус

Але обов'язково – бути доброю людиною,
тобто такою, що намагається більше
віддати іншим, аніж брати.

Із листа Василя Стуса 1975 року до сина

У 1954 році Василь Стус закінчує школу зі срібною медаллю і рушає до Києва з метою стати студентом факультету журналістики. Ще немає усвідом-

лення, що столиця зовсім не чекає на молодого і завзятого донбаського парубка. Звістка приймальної комісії Київського університету про неможливість вступу 16-річного юнака викликала почуття зніяковіння, бо за роки шкільного навчання Василю Стусу вдалося заробити авторитет і повагу не лише однокласників, а й учителів. Натомість, ця несподівана поразка стане визначальним стимулом для подальших життєвих планів і перемог: *«Невеличкий кабінет невідь чому лише посилив гнітюче враження.*

– Значить, Ви 1938-го року народження. Юначе, вам доведеться децю зачекати, бо...

Решта слів провалювалися в густу моторош неочікуваної ситуації, що вибила з-під ніг ґрунт одним фактом свого виникнення. Ні, не таким, геть-геть не таким бачив молодий Василь свої перші іспити, до яких був готовий і майже не хвилювався.

Навіть не дослухавши до кінця мотиви відмови, він згріб папери й вийшов за двері. Незважаючи на все довкола, Василь швидко попрямував до виходу й лише в затишній тіні університетського саду поступово почав опановувати себе.

– Що я скажу батькам?..

– Я ж їхав за перемогою?..

– Чому?..

– І що там говорилося про батьків?., про низький рівень публікацій?., та ж вони їх навіть не подивилися...

– Однак соромно, соромно, соромно, що провалився в якесь заціпеніння й не зміг переконати цього – чоловіка? жінку? – в необхідності надати мені шанс. А я ж би його вже використав, я б – використав! Чорт, що на мене найшло?! – Юнак рвучко зірвався з лавки, та знову прикипіти до неї його примусив звук звичної для Донбасу російської говірки, із якої ніби проросла думка, – чому, чому про цю ситуацію я нічого не читав у жодній із книжок? – Зараз книжки видалися йому купою мотлоху, який нічим не допоміг у вирішальну, як тоді здавалося, мить життя.

П'ючи гіркий напій першої життєвої поразки, Василь підняв голову й лише зараз помітив, що сонце хилиться до заходу, а ночувати йому ніде. Треба поспішати до вокзалу.

– Я ще повернусь до вас переможцем, – невідь кому погрозив він і рвучко попрямував у бік вокзалу. – Я ще повернусь, – востаннє кинув оком через плече на червону пляму університету, яка здалася йому чомусь безформною купою гною, в якій розчинилися його найзаповітніші мрії»⁷.

⁷ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 80 – 81.

Рідна Донеччина допоможе в подоланні нескінченних життєвих перешкод, здобутті переможних литавр. Спочатку це буде навчання за спеціальністю «Українська мова та література» у Сталінському державно-педагогічному інституті. Це будуть п'ять суперечливих, інтелектуально насичених, багато в чому незабутніх років. Незабутніх, насамперед, тим, що інститут подарує Стусові друзів, знайомство з істинними вчителями, зі справжніми товаришами, зі справою всього життя. Так, викладачі Костянтин Тесленко і Тимофій Духовний відкриють спраглому на якісну літературу студенту заборонене «розстріляне відродження» – доробки Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Миколи Куліша, Михайля Семенка, Миколи Зерова, Володимира Свідзінського, Аркадія Любченка, Тодося Осьмачки, Михайла Драй-Хмари. Студентом Василь Стус цікавиться не лише українською і світовою літературою (улюблені Йоганн-Вольфганг Гете, Редьярд Кіплінг, Борис Пастернак), а й осмислює парадигми філософії, історії і теорії культури, історії розвитку цивілізацій – він ґрунтовно опрацьовує Аристотеля, Авенаріуса, Лейбніца, Канта, Декарта, Ніцше та інших. Його досягнення вже на науковій ниві не залишаються непоміченими: на республіканському конкурсі студентських робіт Василь Стус зі своєю роботою «Троянди й виноград» посяде перше місце.

Літературна студія Тимофія Духовного гуртуватиме думаюче студентство і допоможе Василеві Стусу почати формуватися як фаховому критику і культурологу. У спогадах Олега Орача, товариша по студії, читаємо: «Проте був поміж нас літстудієць, втрапити “на зуби” до якого було страшно й кортіло, бо він аналізував прискіпливо, детально, доказово, вимогливо, лишаячись при тому, сказати б, у межах делікатної доброзичливості. Якщо вже самому Стусу щось подобалось – вдалий катрен чи окремий троп, то вже так воно і є, і, виходить, – ростемо ж ми, гей!

Більш начитаний, більш підготовлений академічно, вчився ж виключно на відмінно – може, через те, що порівняно з нами трохи менше приділяв часу шахам і футболу, а більше сидів у бібліотеці, студіюючи класику. Ми сьак-так давали лад довжелезним рекомендованим спискам світової літератури, а Василь встигав долати ще й зверх того, переконано торуючи шлях самоосвіти. Вже й тоді було видно, що цей працюючий хлопець виробиться неодмінно на достойного науковця, ім'я якого ще складе славу нашому педінститутіві. Викладачі ним непривовано пишались. Пригадую, як Віра Андріївна Софророва, коли Василь уже вчителював

на Кіровоградщині, якось в аудиторії сказала: "Хоч я і працюю, вам відомо, вже давно, але не пригадую серед студентів ясніших голів, як оце Стус і Принцевський"⁸.

Друзі на історико-філологічному факультеті – однокурсники Володимир Міщенко, Анатолій Лазоренко, Борис Дорошенко – характеризують Василя Стуса як людину завзяту до студентської праці, національно сформова-

⁸ Орач О. Вибір / Олег Орач // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: спогади, статті, листи, поезії / упорядкув. О. Орача (Комара). – К.: Український письменник, 1993. – С. 44 – 45.

ну, по-справжньому вольову. «Талісман» курсу з профілем Бетговена⁹, який завжди складає іспити першим і на «відмінно», що було добрим знаком для п'ятдесяти однокурсників, вражає неймовірною здатністю до самоорганізації, прагненням досягати освітніх висот. Він за своєю натурою лідер – капітан інститутської збірної з футболу. *«Василь і зовні вирізнявся з-поміж інших, – згадує Володимир Міщенко, – високий, худорлявий, з добрим, хоча іноді й пронизливим, поглядом, із вольовим, різко випнутим підборіддям, він одразу привертав до себе увагу»*¹⁰. У продовження від Бориса Дорошенка: *«Коли виступав перед аудиторією, то в такт словам злегка похитував головою і, тримаючи перед собою трохи зігнуту праву руку, пальцями робив такі рухи, ніби випускав на волю невидимих пташенят. Тими пташенятами були його думки. При цьому нижня губа у нього була рішуче відкопилена»*¹¹.

Часом своєю ерудицією та юнацькою нестримністю-правдивістю студент Василь Стус додає дискомфорту викладацькому колективу, ставлячи непрості запитання і висловлюючи власну думку щодо проблем, які «небажано озвучувати». Показовими є слова Володимира Міщенка: *«<...> сам факт непересічності його особистості робив добру справу й для утвердження, так би мовити, іміжду української мови у край зросійщеному Донбасі»*¹². 20 грудня 1958 року Сталінський педагогічний інститут «переживав» зустріч з Миколою Тарновським, представником «прогресивних» українців Америки. На зустрічі були студенти, викладачі, ректор із секретарем парткому. І раптом після виступу М. Тарновського з зали надходить записка: *«Товаришу Тарновський, чи відомо Вам, що в місті Сталіно немає жодної української школи? Студент Василь Стус»*. Володимир Міщенко про це згадує: *«Запала гнітюча тиша. Ректор сидів блідий, як мрець. Парторг пильно вдивлявся в зал. Комсорг злодійкувато поводив очима.*

Тарновський зробив паузу, потім театрально розвів руками:

– На жаль, я нічого не можу сказати з цього приводу. В Донбасі раніше ніколи не був. Це мій перший приїзд сюди...

⁹ Таку паралель наводить у спогаді «Штрихи до портрета Василя Стуса» Анатолій Лазоренко. Див.: Лазоренко А. Штрихи до портрета Василя Стуса / Анатолій Лазоренко // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / упорядкув. В. Овсієнка. – К.: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2013. – С. 245.

¹⁰ Міщенко В. Ночі Донеччини сині... / Володимир Міщенко // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів... – С. 290.

¹¹ Дорошенко Б. Остання зустріч / Борис Дорошенко // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів... – С. 140.

¹² Міщенко В. Ночі Донеччини сині... – С. 291.

Прізвище "Стус" блискавично облетіло весь інститут. Його в ті дні вимовляли – хто з острахом, хто з потаємною гордістю – в аудиторіях, на вечорах, у гуртожитку, в читальному залі...

Закінчувався 1958-й. Національне питання в СРСР було вже, здається, остаточно "вирішене"»¹³.

Студентський час для Василя Стуса – це і наполеглива робота над собою, вимогливість, які допомагають формувати поетичну техніку, вміння працювати над образною системою, віршованою формою, змістом у цілому. Створене в цей період збереглося в сінях батьківського будинку й не реалізувалось у ширші, збіркові, формати. Уже тоді поетові властиве відчуття рівня довершеності, якої прагнутиме повсякчас.

*Люблю дозвілля степове безкрає,
могутні м'язи рідної землі,
і запах чебрецю, і жайворонів крик,
і ластівок тривогу.*

*Німує древній сум в важкій ріллі,
і тракторист у довгій самотині
звіряє в пісні, простій і легкій,
свою любов, котрої він, напевне,
ніяк не може звірити коханій.*

*Десь коник, заховавшись у траву,
бездумно сюркотить собі помалу
і заколисує пожовклий степ
нехитрим співом.*

*Межею ж, креслячи невтомною рукою
якісь невідомі письмена,
прошкує осінь. Хмара супокійна
на неї задивилася згори.*

¹³ Міщенко В. Ночі Донеччини сині... – С. 295.

П'ятикурсник Василь Стус підготував до друку першу добірку віршів, яка, за припущеннями біографа Дмитра Стуса, була передана до редакції «Літературної газети» через наставника Тимофія Духовного. Добірка з передмовою Андрія Малишка «Доброї путі. Поезії Василя Стуса» побачить світ у грудневому числі 1959 року, коли молодий поет служитиме в лавах радянської армії. Дмитро Стус зауважує, що «...саме ця публікація стала головним підсумком, звітом, бодай перед самим собою, про творчість періоду учнівства й дбайливо зберігалася письменником. Загальніше, з погляду літпроцесу, можна говорити, що ця публікація зробила фактом появу в літературі нового голосу, який хоча й не набув ще справжньої оригінальності, але вже спромігся заявити про себе, подолавши планку мінімальних вимог, необхідних для публікації в центральній пресі. Це – ніби обіцянка: далі буде...»¹⁴.

РАННІЙ БЕРЕЗЕНЬ

*День напина тугі вітрила обважнілі,
Шикуює дерева, немов останній бій
Спішить зустріти на передовій,
Коли бійці вже стомлені й спітнілі.*

*Останній день зими! Він ще в грайливій силі
Скубне за бороди ряди зчорнілих стріх,
Ще лється долами іскристий добрий сміх,
Та березневий сніг уже тривожно-білий.*

*Не кличу. Не зову. Весна-бо знає пору.
Та бачиться – стежками сніг прокляк,
Й тополі вибігають аж на гору
Побачити, чи не замаяв шлях.*

У роки юнацько-студентського становлення продовжують формуватися підвалини того, що висічиться міцним і ствердим у передмові «Двоє слів читачеві» до збірки поезій «Зимові дерева»: «...поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється од неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це, насамперед, добро-

¹⁴ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 92.

дій». По суті, Стусів гуманізм можна позначити поняттям патологічності, звісно, в хорошому сенсі, – настільки відчайдушно щире і невикорінно глибоке у зв'язку з його особистістю вміння ставитися до інших. Показовою ілюстрацією цього є спогади матері, у яких постать сина увінчується воістину прекрасним почуттям людяності у своїх діях: «То він йде якомсь з інституту. Та йде не додому, а йде в бібліотеку Крупської. Там читає, що там йому надо, а потім, коли йде додому, то вже темно. То він якихось п'яних десь підбере, то якась баба п'яниця була десь там на Краснознам'юнній. В баюрі все вона сидить. А я, каже, піду через Краснознам'юнну, щоб скоріше. Коли, каже, слухаю, вона кричить. Лежить в баюрі і кричить. Ну, я, каже, підійшов до неї. Кажу: "Бабушка, давайте руку". Дала вона йому руку. Витягнув її з тої баюри. І до мене, каже, тулиться. "Бабушка, – каже, – не тулиться, бо я, каже, весь буду в гязі".

– Це, синок, не гязь, це свята земля.

То він її приведе до воріт. І скільки раз водив. А я на нього сварюся, я на нього лаюся. Зачим воно мені. В нас же недостатки. Що, він сьогодні цей костюмчик взяв, а завтра другий? В тебе, ж, кажу, один. Беру я цей костюмчик, сушу, встаю раненько вдосвіта, вичищаю його, витираю йому.

Як тільки завтра приведеш мені бабу, кажу, то я тебе випхаю до п'яниць туди, хай тобі чистять...

Якогось діда він найшов, чи кого. Йому жалко, бо плачуть. Він такий якийсь був. Він всіх жалів.

А це був у Києві. І я ж була там. Недовго я там була. Тільки кажу до нього: "Знаєш, що, Вася, ти поведи мене в церкву". А він каже: "Йдемо, мамо, поспідаємо та й підемо". А я кажу: "Ні, я снідять не буду, а йдемо в церкву". Пішли, йдемо, а йде жінка, несе мішок на плечах і дитину отаку, як оце в нас. А він каже: "Мамо! Ти глянь, яка жінка йде, бідняжка. І дитину волоче, і такий мішок волоче". Він хотів взяти дитину – не йде. Взяв той мішок і несе. "Куда вам нада?" "Туда й туди мені нада, на такий-то вокзал". Пішли на один. Не на цей. Пішли на другий. Знайшли то место, де їй нада. Тут її треба посадити. Нема нікого людей. Приходить якась жінка, а він говорить до тої жінки: "Оцю жєницину посадить на такий-то автобус, бо їй нада туди й туди". Поки ми все обійшли, то й у церкві відслужилося. Я кажу: "Вася, хіба так можна?" А він: "Мамо! А як же ж ми її покинемо? Як вона з дитиною і з грузом таким. Ну її ж можна оставити? Треба ж їй допомогти"»¹⁵.

¹⁵ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1... – С. 146 – 147.

Стусова патологічна людяність виявиться ще в кількох, доволі типових епізодах. Так, знайомство Анатолія Кулика, молодшого на кілька років студента українського відділення, обернеться для нього зміною світоглядних орієнтирів. Анатолія Кулика у 1958 році усунули з посади члена комітету комсомолу педінституту, керівника довузівського сектору. Таке рішення було прийнято через те, що учасники літературної студії долучилися до культурно-масових заходів на підприємствах із промовистими національно спрямованими поезіями. Виходило, що член комітету комсомолу сприяв пропаганді «ідей буржуазного націоналізму серед робітників». Єдиною людиною, яка не засудить Анатолія Кулика, підтримає його, стане Василь Стус: «Саме тоді, коли мене викинули з громадського життя, я відчув сильне плече підтримки Василя Стуса. Спочатку я вважав, що така увага до мене – своєрідне вибачення за те, що сталося. Але я помилявся. Найближчий час показав, що Стус підняв у моєму світогляді глибокі пласти.

Із розмов з Василем стало ясно, що тривала перевірка влади, її дій у нових умовах хрущовської відлиги. Під час такої "перевірки" з нашого факультету постраждав тільки я. <...> Більш начитаний, більш підготовлений академічно, Василь аргументовано доводив мені, що головне в житті – бути людиною»¹⁶. Він доводив Кулику, що комунізм – це певна міфологія, яка насаджується, а влада намагається відвертати увагу людей від вирішення життєвих проблем, робить із них дурників, гвинтиків. У ролі обдурювача Василь Стус не захоче бачити себе, та й інших намагатиметься завернути з такого комуністичного шляху. Апелюючи до історії, кривавих сторінок нищення всього українського, аналізу механізмів радянської пропаганди, Василю Стусу вдається переконати Анатолія Кулика у своїй правоті.

*Поменшала людина на очах
в страшну добу страшного цезаризму,
колючим дротом обплели Вітчизну,
і вже епоху обганяє жах.
Космічний жах, бо ріжуть на ножах,
сховали в морзі душу комунізму.
Вже кагебісти влаштували тризну*

¹⁶ Кулик А. Мої зустрічі з Василем Стусом і його студентськими товаришами / Анатолій Кулик // Київська Русь: літературний журнал. – 751б. – Книга 5 (XXV). Вистояне. – С. 41 – 42.

*в оглохлих отетерілих степах
моєї України. Сходить він,
людською кров'ю вже й надія сходить.
Над цілий світ очмана верховодить,
він чоботом придушує язик
останнього сміливця. І в очах
читає жалюгідний трепет-жах.*

Про ще один вияв людяності дізнаємося зі спогадів Зінаїди Кононученко, одногрупниці. По закінченні навчання вона мала за розподілом виїхати працювати на Кіровоградщину. Василь Стус виступить з ініціативою й запропонує відправити його замість одногрупниці, хоча диплом з відзнакою і донецька прописка давали йому право залишитися вдома: *«На третій день я вирішила погодитись брати Кіровоградську. Сказала про це дівчатам. У мене були батьки. Пільг ніяких. <...> Коли підходить до мене Вася і говорить: «Не йди поки що туди, на комісію, спочатку я зайду. Мені скоро до армії, то візьму Кіровоградщину!» Він так і зробив. А я залишилась в Донецькій області, в місті Краматорську.*

І всі ці роки в душі згадую Васю добром і вдячністю»¹⁷.

«МИНАЄ ЧАС МОЇХ ДИТЯЧИХ ВІР...»

Минає час моїх дитячих вір.
І я себе з тим часом проминаю.
І вже не віднайдусь. І вже не знаю,
А чи впізнав би на човні новім

Свій давній берег. Ні, напевно, ні.
Бо сам собі, відринутий від болю,
Пливу за днем, за часом, за собою
в новому необжитому човні.

Ні небожителі, ні жебоніння трав,
Ні перехлюпи хвиль – ніщо не скаже
Тобі про повертання. Не розв'яже
Твого питання: годі чи пора...

Ти сам пливеш, відринутий від себе.
І лиш за гребнем прозираєш гребінь.

Василь Стус

Наказом № 292 по Гайворонському райвідділу народної освіти від 15 серпня 1959 року Василь Стус призначений на посаду вчителя української

¹⁷ Кононученко З. Згадую добром / Зінаїда Кононученко // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина... – С. 14.

мови та літератури Таужнянської семирічної школи. Цей етап життя відіб'ється в низці листів до донецьких товаришів Віктора Дідківського й Анатолія Лазоренка. У цих листах поет ділитиметься своїми враженнями – дивним поєднанням таємничо-українських краєвидів із малоприємною сільською захланністю:

«Здрастуй, Вікторе!

Я вже 2 тижні, як на Кіровоградщині. Рвусь, метаясь, як ув'язнений пардус, але ґрати настільки міцні, що не перегризти їх, не підпиляти. Де ти, старий металург? У тебе я дістав би потрібного терпуга і вискочив би на волю.

Село моє – краще в районі. Це те ж саме, що погане – об'єктивно. Світло нерегулярне, радіо немає, глухо і тихо, як у вусі. Я радий, що взяв своїх коханих, моїх – Гете і Верхарна, Олеся і Рильського, Словацького і Елюара, доброго Радхакришнана і Вінкельмана, цнотливу Рамаяну і цнотливу Сельму Лагерльоф. Це – єдині покищо мої друзі. Здається, весь світ проти неї повстає, щоб зламати її, цю дружбу. А вона, як і годиться, міцніє – під час коротких зустрічей, як у в'язниці. Тоскно і мило. Радісно і сумно. Штурмую редакцію. Відніс 21 вірш. Поки – безрезультатно. Годин у мене – 18. Це – 700 крб. з усім лихом. Оточення, оточення нема. А друзі не пишуть, неначе їм там заціпило і покорчило, отим зрадливим сталінчанам, тим, кому я написав листа. Я може, трохи утрирую. Тут і свої за і проти pro і contra. Багато горілки – а це куди краще, ніж сільське кіно ачи танці. Та мало літератури, особливо періодики. А без неї – біда. Влаштувався на квартирі непогано, та і народ тут щиро-добрий, словом, “здесь русский дух, здесь Русью пахнет”. Мова – як на Вінниччині, багата і співочо-яскрава. Рай і ад. Вони спряглись над високим таужнянським небом. Поки – прощай, бо не знаю, чи одержиш ти листа. На твою відповідь, навіть найменшу, напишу багато-багато, як Принцевський. Ще раз – люди тут мені по нутру. Для мене це важить багато» (лист до Віктора Дідківського, датований серпнем-вереснем 1959 року).

Поетичне слово таужнянського періоду, як самокритично висловлюється Василь Стус, ще не є поезією, а лише фіксацією настроїв, бо ж «очей нема і духу нема». У листі до Анатолія Лазоренка зустрічаємо такий коментар: «Вірші мені пишуться тільки під час спогадів, і вони – я це часто помічаю – якимось бічні для мене. Себе я в них не виливаю. Це так. <...>

Мені приємна часом саме ремісничка сторона справи – у віршах. Тоді є що робити – тесати їх і підтісувати». Результатом «ремісництва» стане пейзажна експресія:

МАНДРИ

*Тікає далина...
Пливуть і думи, й хмари...
Пий, голубе, вино!
Земля сп'яніла аж до дна...
Кудись пливем з тобою.
(Так низько-низько над водою
Висить прозорий сум...)
Краю! Мій добрий обр'ю!
У сизуватій млі,
Там, де розтав вишиваний рукав,
Лишилось серце.*

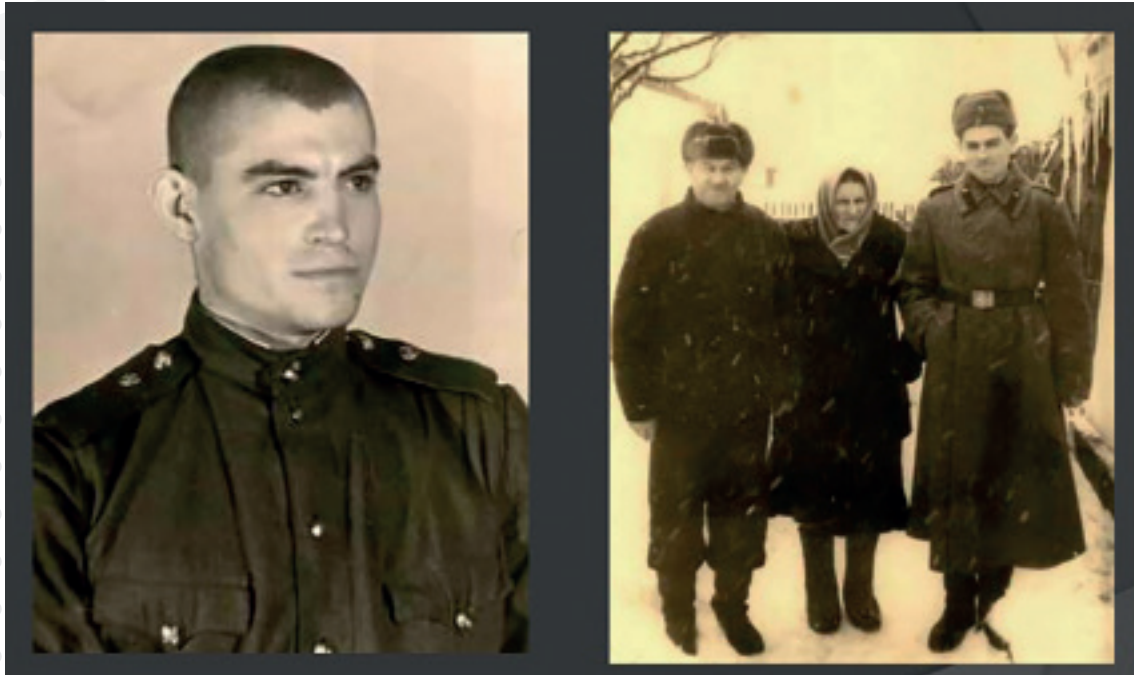
Впливати на світ – це не позбавляти себе руху вперед, і Василь Стус підсвідомо готовий до цього:

*<...>
На помежів'ї присмерку й світання
нахарапуджений на тисячу орбіт,
імчить румак, надколюючи лід
незайманого од віків мовчання.
О першого заїзду ліпота!
Спіши вперед, зухвалості ізгоє!
Ти не один. Вас щонайменше – двоє,
раз навпіл розпанахує мета.
Страшися поціляння. Проминання –
воно підносить.
І звитяжний лет
не перепинить радісний поет
коротким успіхом і довгим длянням.
<...>*

Із жовтня 1959 року розпочнуться армійські будні радянського солдата Василя Стуса. Спочатку це обов'язковий карантин у Лубнах Полтавської області, далі – розподіл рядовим-піхотинцем до сержантської школи. У листах до Віктора Дідківського він так прокоментує цей період життя: «Хай ще армія підформує моє обезволене тіло, хай мої давні невдачі хоч тепер *наколяться на стоїцизм, вироблений воєнщиною*», «за цей місяць я зрозумів великі *приємності од солдатчини: моєму слабкодушому тілові потрібен гарт, спартанський режим, котрий, без сумніву, позитивно вплине на мене – у всіх відношеннях*».

Армія з її безликістю, духом волячої терплячості абсолютно не пасує юнакові з загостреним відчуттям гідності та спрагою до творчої самоти. Проте, попереду два роки «воєнрабства», яке неабияк виводило Василя Стуса з рівноваги. Через це матиме неодноразові наряди і гауптвахти, одним словом, проблеми з вищим керівництвом.

У квітні 1960 року сержантську школу передислокують до секретної частини в Нижньому Тагілі, на Урал, де зводилося військове містечко для ракетників.

*Глухо сосни скриплять на світанні,
хмури плеса озер віддалі.
Ніби спалахи світла на грані –
краєвиди моєї землі.
Сосон бронза й березові плями,
аж до обр'ю частокіл.
Промайнули верби похилені
і сховалися за горбами.
Сплять солдати, накрившись бушлатами,
перед досвітом сном знеможені,
снять обідами і дівчатами
і обличчям матері, може.
Україно, тебе вже не видно –
ні тополь твоїх, ні дубів.
За Михайлівським хутором, рідна,
я надовго тебе загубив.
Ти не вернеш уже, не вернеш,
ти втікаєш і груди рвеш.
Витікаєш, неначе з вен,
ніби горлом і через...
Лиш напнутий осіннім вихором,
упокорений ліс утікає.
Ти ж, як свічка маленька, під вітром –
палахочеш, мигтиш і згасаєш.
Прощавай, Україно, туга моя!
Розіп'ялись темні путі.
І сповитий димом, мов думою,
поїзд злякано стукотить.*

На новому місці Василя Стуса, який мав вищу освіту, візьмуть у штаб на друкарську роботу. Одноманітність цієї штабної роботи буде компенсуватися хіба спілкуванням із санінструктором будбату литовцем Вінчасом Кузміцкасом, художником і прозаїком. Допомогатимуть молоді поети, що проходили службу в тій же частині – Микола Сенчило і Дмитро Пічкур.

У «злиденні роки» служби в армії Василеві Стусу доведеться пережити й особисту трагедію. Це буде під час перебування в лазареті після нещасного випадку на розвантаженні машини, у результаті якого поетові ампутують дві фаланги на безіменному пальці лівої руки. У листі до Дідківського, датованому 5 жовтня 1960 року, Василь Стус напише: *«Недавно одержав запрошення на весілля, бо моя дівчина виходить заміж. Йй-бо, згадуєш Шекспіра і його славетне:*

*Будь самої горької из моих потерь,
Но только не последней каплей горя*

– що підтримує яюсь і переконає в тому, що твої невдачі – то лиш відтінь майже вічних скорбот і злигодень».

А ще через місяць він знову напише до товариша, шукаючи підтримки і залишаючись сам на сам зі своїм чоловічим болем: «Інший удар був трохи сильнішим, і він вирвав мене з тихої гавані, куди я приходив частенько стомленим і покірним і люблячим, усе забуваючи і так само усе прощаючи. Тої гавані нині нема, згадок нема, але це не розпач і не крик, просто стало трохи важче там, де так хотілося б мати щось полегше».

*Коли я один-однісінький
серед зелених снігів Приуралля,
коли в казармі порожньо
серед ліжок і пірамід,
коли я стовбичу на цьому
днювальному місточку
самотній – на обидві земні півкулі,
як холодна колодочка караульного ножа,*

*Коли така далека-далека
така миттєва, потойбічна майже,
як спалах, вихоплений з ракетниці,
швидко згасаєш на спиртовому полум'ї
синюватого, майже непомітного*

*уральського морозу,
Заклинаю, немов клинок!
Віддалена від мене на сімсот тридцять чотири дні,
на сімсот тридцять чотири «здраслуй»,
скажи, що ти мене любиш.*

*Тільки скажи «люблю».
Одне-єдине, кругле, вологе соковите,
як плід біля вишневої кісточки,
червоне слово.*

*І я почую тебе.
І я радісно посміхнуся тобі,
нехай навіть засіпається моє підборіддя,
враз розм'якле,
як губи доброго притомленого коня.*

*Скажи – тільки одне слово!
Я нікому його не показуватиму.
Коли ж до казарми повернуть друзі –
я заховаю це слово аж під борлаком
і, нахиливши голову,
розглядатиму
набряклу колодочку
караульного ножа.*

Останній етап армійського життя Василя Стуса – здобуття офіцерського звання, що міг полегшити демобілізацію. У містечку Чебаркуль Челябінської області він пройде півторамісячні відповідні курси й демобілізується в листопаді 1961 року офіцером запасу.

«ДОДОМУ... МОЯ ВАЖКА, МОЯ ВАГОМА РАДОСТЕ»

ДОДОМУ!

В ілюмінаторі
вже труби заводські
і терикони –
головою в хмари.
Аеродром!
Спалахують пожари
далеких домен.
Вже крила вечора
відлопотіли.
Замріли зорі.
День гойднувсь і згас.
А ти гориш,
ти твориш, вічно поривний,
о залізнобетонний
мій Донбас!
Идем на посадку...
Спраглими грудьми
розкрилений
літак на землю падає.
Я скучив за тобою,
рідний мій,
моя важка,
моя вагома радосте.

Василь Стус

Повернення до Донецька стане болісним у своєму довгоочікуванні. Туга за рідними людьми й землею зміцнила, проте повернутися додому – це повернутися до самого себе. *«А за Донбасом він таки скучив, – напише Дмитро Стус, – До болю в душі, до нестерпного, важко стримуваного відчаю від бажання вдихнути на повні груди той специфічний запах, що стоїть над териконами міста навіть попри те, що донецькі майдани шістдесятих були всуціль засіяні квітами. Немов на крилах Василь перелетів залізничні*

колії, аби загубитися в нерівних вуличках свого рідного селища, що притулилося відразу за тильною стороною вокзалу, сором'язливо приховуючи купи сміття та шлаку, що були такими ж невід'ємними атрибутами пейзажу, як садки й городи, що нескінченною вервечкою ховалися за хатами. Василь ішов мощеними витяжками хідниками, що дозволяли не грузнути в пізньо-осінньому багні рідних вулиць. Густий, майже масний жовто-рожевий дим, що валив із недалеких труб сусідніх заводів, цього разу зовсім не дратував, а служив своєрідним кодом упізнання: ось я й дома»¹⁸.

Високі думи відійшли, як грози,
Поезія, як віра, відійшла.
І навертається рядок до прози
Змайстрованого прадідом стола.
Де хліб і сіль. І сала жовтий шмат.
Де чорні руки, але світлі душі
Моїх батьків. Де сльози, ніби груді
Старого саду, падають, мов град.
Вони самі – старі пенсіонери,
Сивенький тато – слюсар заводський,
З парокотельні слухає гудки
І, певно, вже не жде нової ери.
Бо сплинув вік. І мариться село,
Де руки діда, схрещені в могилі.
Рахнівка. Гайсин. Голубе Поділля.
Все забуттям, мов терням, поросло.
Бо сплинув вік. По Таврії, по наймах,
По вежах Закавказзя. По роках.
І вижовк світ по всіх материках.

¹⁸ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 114.

В. Зарецький. «Орач» (1989 – 1990)

*Лишився цей. Малий. В вікні. У рамах.
Оце твій світ. Нехай малий, та свій.
Незрадний. Твій. Довірений і вірний.
Хай пам'ять бродить і гуде, як рій.
Це – твій. Пенсіонерний і вечірній.
Усе пройшло. Надії, боротьба
За крихту щастя і за крихту хліба.
За крихту віри. Але син раба,
На гребні літ ти власне рабство здибав.
Мовчи, глуха. Або мовчи та диш.
Або: роби грудьми – людьми не будем.
Революційних спалахів та хвищ
Вогонь бадьорий й вітерець остудить.*

Відпочинок-спілкування з рідними та друзями буде недовгим. 7 грудня 1961 року Василь Стус влаштується на посаду вчителя української мови та літератури в середній школі № 23 міста Горлівки. Попри вигартувану зятість й упертість у досягненні поставлених завдань, праця вчителя української словесності в зрусифікованому регіоні виявилася справою не з простих. Стус шукатиме шляхи порозуміння, прищеплення любові до українського слова учням із зросійщених родин, що за будь-яку ціну прагнули швидше забути своє українське коріння й перейти на «загальнозрозумілу». У своїх пошуках Василь Стус намагатиметься оминати програмні недолугості, опрацьовуючи власний план. Таким чином він викликатиме інтерес учнів до української історії, до українського слова, інколи читаючи й власні твори.

Не можна сказати, що все це давалося легко. Характерним є епізод, описаний Василем Шиманським, випускником Львівського університету. У серпні 1962 року він приїхав за направленням працювати вчителем української мови та літератури до Горлівської школи № 23. Дуже швидко вони заприятелювали. Василь Стус намагається підтримати молодого колегу у його гуртожитському житті, забирає з собою на свята та вихідні, коли їде до батьків. Один зі спільних походів до їдальні закінчиться «вибухом» Стуса-осо-

бистості. Василь Шиманський у спогадах описує це так: «Десь так восьмого грудня шістдесят другого року, це якраз такий період, коли шахтарі одержують аванс, двадцять четвертого кожного місяця вони получку одержують, ми пішли в двадцяту столову обідати після уроків. На території шахти. Ця їдальня якраз недалеко від гуртожитку, недалеко від школи. Ми зайшли в їдальню, зайняли чергу, як завжди. Він високий на зріст, я малий. З нас навіть в школі кепкували так дружньо. Казали, що Штенсель і Тарапунька. Він мене вперед пропускав. Підходжу я до вікна роздачі і кажу тій жінці, яка видає страви: "Мені, будь ласка, на перше борщ, на друге шніцель з картопляним пюре і каву".

А ззаду шахтарі стояли в черзі. Один з них:

– Ты что, падло, по-нашему говоришь не умеешь? Ты почему говоришь "на перше"? Ты што, не можешь по-человечески сказать: "Дайте нам на первое"? А ты говоришь "на перше, на друге".

Та, що за роздачею стояла, каже:

– Как вам не стыдно. Это ж учителя нашей школы.

А він не витримав, цей, що ззаду стояв:

– А нам наплевать, что это учителя. Это бендеровцы. Мы их в сорок пятом году не доби́ли, мы сейчас их добьём.

Василь не витерпів, як стояв, розвертається, схопив цього негідника, підняв його і каже: "Замовкни, негіднику, а то зараз з тебе мокро місце буде!" Лишив я ту вже страву, теж підскочив, і зав'язалася така боротьба. Тут підскочили шахтарі, утихомирили того розбушованого, розіритого негідника. Ми пішли з тими своїми стравами, сіли за стіл, пообідали. Не йшла нам та страву. Василь такий збентежений був. Прийшов додому і сказав: "Василю, більше ми після авансу і зарплати шахтарської в їдальню йти не будемо. Будемо або в школі обідати, або будемо собі щось брати додому"¹⁹.

Такий емоційний сплеск породить один із найвиразніших Стусових експресіоністичних образів кортежу оскаженілих тигрів, сформованого на алегоричному ґрунті – ним узагальнено світ протистояння й емоцію надриву, що порушує вже нібито усталені масштаби:

¹⁹ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1... – С. 310.

*Ти що казав? Зараза – що казав?
Як кулі клацали, мов вовчі жовті ікла
Ти обіцяв – навіки зав'язав
Біль-білий день, то й світу вже не видно?
Ти що казав? Що в зашморг затягнеш
Мене, моїх дітей, мою дружину,
Всіх націоналістів з України,
Фашист червоний, землю забереш
І на платформи – в болота сибірські.
Людські кістки – на добриво візьмеш.
Ти що казав – ти в тишу закуєш
Оцей кортеж оскаженілих тигрів?
Я ворог – так. На полум'ї тортур
Мене огнем осяло зненавиди.
Я ворог твій. Я ворог. Ворог. Видиш,
Я – ворог твій – тобі мурую мур
Імперії. Стараюсь до пропасниці
Закручений, як равлик, в ревматизм.
Точу пісок, вишукую, як трясці,
Для тебе золота. На твій некомунізм.*

Лист до Андрія Малишка стане вилитим на папері болем саме після цієї ситуації переживання морального приниження: «Як можна далі ждати? Як можна з усім цим миритись? Зовсім не важко знайти факти найгрубішого шовінізму, найбезсоромнішого національного приниження... Чому ж ми такі байдужі, звідки у нас стільки покори перед долею як фатумом? Я вважаю, що доля Донбасу – це майбутня доля України, коли будуть одні солов'їні співи. Як же можна миритись з тим особливим інтернаціоналізмом, який може призвести до згуби цілої духовної одиниці людства? Адже... нас – за 40 мільйонів...

Прошу – зрозумійте мене як слід. Я хочу тільки добра, чесного добра, а асиміляторство – хіба це чесна штука? Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед народом, перед історією. Перед людьми, що своєю кров'ю кропили нашу землю. Довгий мартиролог борців за національну справедливість лишає нам історія, а ми навіть на гнів праведний не можемо здобутись».

Горлівсько-донецький період (за визначенням Дмитра Стуса) – це не лише біль через приниження національної гідності учителя й поета. Саме в цей час молодому Василеві Стусу доведеться пережити душевно-інтимні травми, пов'язані з намаганнями знайти справжнє жіноче тепло. У Стусових матеріалах цього часу знаходимо імена Шури, Тоні, Валі, таємничих О. та N.

У свій двадцять четвертий день народження Василь Стус познайомиться з Шурою Фроловою (згодом вона стане завідувачем акушерського відділення одного з донецьких пологових домів). Стосунки українця до мозку кісток Стуса з жінкою, свідомість якої сформована російською Воронежчиною, – це півтора роки відчайдушного дискомфорту: буття разом і прощання, пошуки спільних інтересів і розчарування від неможливості їх знайти, намагання бачити поруч ту, що надихатиме, і нерозуміння нею того, як це – бути жінкою поета. Дуже багато всяких «не»...

*Ревіло радіо. Пташкам не набридало
співать відрання про одне і те ж.
Ти набігала, хвилями віддалена.
А я мовчав. Я думав. Я не щез.
Ні, я щезав. Не раз. Напевно, всоте
собі казав, що встану і піду,
аби ти більше душу не висотувала,
аби ти тільки не спиняла дух,
аби ти знову не сказала – знов я.*

Зрештою Стус усвідомить ці «не» як прикру реальність: «...мав довгу і неприємну розмову з Сашею. Початок був добрий, поки не дійшла мова до грубоців. І я, з'ясувавши усі pro і contra, вирішив покінчити з цим романом.

Вона була доброю, брутальною, відданою, вірною, люблячою, вона згадувала за те, що у нас – тобто з нею – не так, яку інших, що у нас постійні якісь конфлікти, що ми спокійно ані часинки прожити не можемо. Вона має рацію. Потім я завважив, що буде найкраще, коли ми покінчимо з нею. На відвороті вона висловила думку, що істерія, котру зробили б, можливо, інші – не її стилі, а тому вона намагатиметься обійтись без неї, хоч надію має, що я ще повернуся до неї, що мої слова – так вона думає – то лише поза, а я буду в неї, що я люблю її і без неї не зможу бути. Це мене – її останні слова – переконали в тому, що робити візиту не варто, що треба дотриматись свого слова, а інакше мені буде гірше самому собі. Краще буде, коли доконечна потреба бачити її змусить мене відважитись на цей візит. Розтання було важким і дуже важким. І коли я повернусь незабаром до неї, то зроблю гріх великий» (зі щоденника, запис від 21 серпня 1962 року).

З ГІРКОТОЮ...

*Коли ти спробуєш себе перервати,
а я спробую перервати тебе –
жодному з нас не вдасться
бути одночасно собою
і кимось іншим.*

*Як колоті рани, ми прагнемо вигоїтись.
Але рани були раніше нанесені?
То ж, зустрічаючись разом,
ми тільки гамуємо вічний біль.*

*Завжди пробуєм доростати до себе
(одвічний егоїзм людського серця!),
але ніхто не може подвоїтись.
Нас двоє.
Завше двоє.*

*(самітники,
запрагли кохання, як пластиря,
вінчаєм червоний гребінь плоті
дешевою мішурою з універмагу).*

*Перериватись ніхто не може з нас:
наш крик: безсилий.*

*Довго очікувана попереду, минає молодість,
лишаючи тугу німого – за словом,
тугу каліки – за ампутованими кінцівками.*

*Коли нас облишає голодний біль,
ми, нахилиючись над собою,
прозріваємо в полисках
синю вічність.*

Але крапку в цих неоднозначних взаєминах наприкінці 1964 року поставить Олександра Фролова. На запрошення Василя Стуса переїхати до Києва вона відповість відмовою. Зберігаючи тепле ставлення до виняткового чуйного хлопця, повідомить про кардинальні зміни у своєму житті: вона заміжня жінка й носить під серцем дитя від іншого.

Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?

Не можеш вибачити? Клянеш?

Не можеш вивіритись розлуці?

Серцю – довіритися?

Мовчиш, як покинена вагітна?

Мовчиш, як бомба? Мовчиш?

Думаєш – од чекання розтрісну?

Думаєш – збожеволію?

Надаремне, любов моя.

*Надаремне, тюрмо моя.
Надаремне все, зненавидо.
Надаремне, кохана.
Я тебе не сльозою – ждатиму.
Я тебе кулаками – ждатиму.
Кулаками – у глупу поніч,
кулаками – в подушку.
Не пиши. Не відповідай.
Проклинаю. Цілую. Мовчки.
Задушився чеканням – мовчки.
Кулаками – в подушку.*

Горлівсько-донецькі роки, зокрема, 1962 та 1963, значною мірою вплинуть на формування Стусового світогляду.

Поет братиме участь у роботі літературних об'єднань у гроні Миколи Колісника, Володимира Міщенка, Володимира Буца (Вербиченка), Бориса Дорошенка – усіх тих, хто збиратиметься у 35-ій кімнаті студентського гуртожитку. Місцем постійної уваги Василя Стуса також стане літературне об'єднання горлівської газети «Кочегарка». Іван Костиря, лікар-психіатр, розповідатиме у спогадах: *«Добре пам'ятаю його появу на тому засіданні початкуючих літераторів. Високий, стрункий, чорнявий, з немовби засмаглим, мужнім обличчям, чорними очима під густими чорними бровами, небагатослівний, делікатний у поводженні, з м'якою усмішкою, через що видавався несміливим. Це потім усі ми, його знайомі і друзі, товариші по боротьбі за справедливість і права людини, одностудентці і ті, хто відбував з ним довгі роки у таборах суворого режиму та на засланні, зрозуміли і переконалися, що у Василя Стуса, завдяки високому духу, була натура неначе кремій. А тоді...»*, – і далі: *«Мене вразили його очі, а радше їхній чіпкий погляд. Він проникав у тебе, немов заздалегідь угадував твої думки і те, що ти збирався сказати, проте – дружньо-довірливо, і тим самим підитовхував до відвертості. Судження Василя були оригінальні, високого професійного рівня, якщо це стосувалося літератури»²⁰.*

Із осені 1962 року Василь Стус – учасник обласного клубу молодого літератора «Обрій» у Донецьку. Основою «Обрію» стало літературне об'єднання при газеті «Комсомолець Донбасса», завідувач відділу пропаганди якої, Леонід Сотник, згадує: *«Василь виступав рідко. Та от дивна річ: як тільки він піднімався і починав розгортати скручений у трубку рукопис, аудиторія зразу ж утихомирювалась, за кілька хвилин западала мертва тиша. <...> було в ньому щось таке, що буквально обеззброювало аудиторію. Я б це назвав авторитетом внутрішньої культури»²¹.* Цікавих штрихів до портрета додасть Василь Захарченко, який згодом стане кумом Стуса: *«Серед цієї маси молодого народу мою увагу, та й не тільки мою, одразу привернув високий хлопець з виразним бліднуватим обличчям, короткою чорною зачіскою і трохи незвичним, гострим на слух прізвищем Стус. Найбільше вражали*

²⁰ Костиря І. Василь Стус у Горлівці / Іван Костиря // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів... – С. 211 – 213.

²¹ Сотник Л. Дещо про Василя Стуса / Леонід Сотник // Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів... – С. 500.

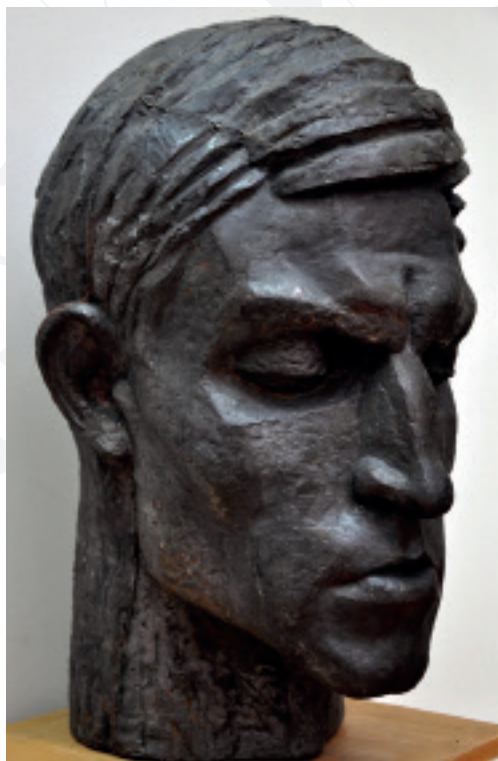
в портреті цього хлопця темно-карі, а скорше чорні гарячі очі, тонкі губи, різко випнуте вперед підборіддя. Якийсь медальний профіль молодого Данте або нашого Кармелюка. <...> А ще Стус читав свої незвичні, складні для сприймання на слух вірші, читав навальним, лавинним голосом, читав, як заклинання»²².

У синкретичному образі – Данте-Кармелюка, поета-повстанця, – весь Стус: і підземний плитовий шахти «Октябрьская» (березень 1963 року) з його молодечим азартом, і літературний редактор «Соціалістичного Донбасу» (березень – листопад 1963 року) з непохитною витримкою, і письменник – учасник семінару молодих літераторів в Одесі (травень 1963 року) з питомо донецько-українською харизмою, не випадково саме він зацікавить як об'єкт осмислення скульптора Володимира Сороку, що з власної ініціативи виліпить за один сеанс Стусове погруддя. Симптоматично, з високим рівнем експресії, цей епізод зображено в щоденнику Василя Стуса: *«Вчора ввечері Володя почав ліпити. Я боявся – бо з мене знімали шкіру, оголювали, а я ховався і не знав, де сховатися від очей – жорстоких – скульптора. Отож – тема натурщика. Тема віддачі мистецтву з радістю і страхом. Потім його розповідь – як би він зробив би людський крик: зведений криком рот і піднесена, витягнена з плеча рука з розчепіреними до болю пальцями. І потім цей крик прийшов до мене – у сні. Я “химерив” розпачно, а над головою (я лежав на землі), нависаючий гуркотливий з неба, з безодні крик матері. Стельмах писав смерть Марти і боявся залишатися саму кімнати. Від крику я прокинувся. Це роздягання? Це оголення? Це втрата і якесь інше – конденсоване своєю новизною – роздарування себе?»* (запис від 15 травня 1963 року).

НІЧ СКУЛЬПТОРА

*У мене тіло з мармуру.
І в горлі
спинився крик:
несила продихнуть.
У мене очі
згасли, ніби зорі,*

²² Захарченко В. Він переміг / Василь Захарченко // Не відлюбив свою тривогу ранню...
Василь Стус – поет і людина... – С. 26 – 27.

Б. Довгань.
«Портрет
Василя Стуса»
(1969)

*а руки рвуть ланцюг,
котрий не розірвати.
І є гірка відрада в тім,
що мармур
научений мовчати од віків.
Хай мовкне горе
і німіє біль,
одягнені у камінь,
мов у панцир.
Тож уподоб мене,
бажаний сон,*

*допоки день не вихопиться з дзвоном,
узавши сонце віще, мов ліхтар.
А покищо – не руште:
тихни, ніч,
змовкай, печаль,
в важкому заборолі.
Стань гордою в мовчанні
і лічи
хвилини, дні, роки а чи століття,
допоки не прорвешся раптом криком
пожарищного степового дня!*

Наприкінці жовтня 1963 року Василь Стус звільняється з редакції і вирушає до Києва, аби повністю зануритися в науку, у долученні до якої сприяв Віктор Іванисенко. Власне, розпочнеться нова сторінка життя, в якій не повинно бути місця зневазі до людини-поета, яка з першодруків у «Літературній газеті», «Радянській Донеччині», «Донбасі», «Дніпрі» та самвидавчій збірочці «ДЕЛО № 13» (під іронічним маркуванням «видавництва» «Сампишсамчит») заявила про себе потужним голосом в українському культурному просторі.

*Бідне серце!
Як воно дико б'ється
на останньому перегоні
між Ясинуватою і Донецьком!
Як воно перераховує оглухлі стики!
А коли побачиш трамвай,
цього пустограку – хлопчиська,
що проноситься
між «Передачею» і «Главснабом»
(пригадаєш болітце попід мостом,
де в воді – жовтувата зелень,
там ти бачив колись*

*п'яного біля насипу,
веселого п'яного,
що спав, захопивши в обійми сітку
із півлітрою, хлібом і оселедцем),
то видасться:*

ти нікуди звідси й не виїздив.

*Тут твої двадцять літ,
тут розсвітання,
перші вищербки,
гіркота,
перші втечі...*

Пригадуєш маторженики?

І борщі з лободою?

*Кукурудзяне поле матері
з квасолею й картоплями?*

*Культпоходи по колоски,
хованки від об'їздчиків?*

*Деремося на терикон
з відрами і мішками.*

*«Як вона поливала?» –
регочемо, з'їжджаючи на мішках.*

О, спогади чорномазі!

*З каучуковим футболом
і чебрецевою самотою
на динамітному полі!*

*Гой, як прибралися знані схили,
приготувавшись до зустрічі з тобою:
тебе вже помітили,
стежать, не признаються.*

Чуєш, як болить тобі в грудях
вісімнадцятирічний Василь?
Як йому зручно тут,
на забутій стежині.
Як йому ніяково
перед тридцятирічним,
як тридцятирічний
журиться перед ним!
Вглядайся,
вслухайся
в радіщі скам'янілі,
в припорошену печаль,
екскаваторами прориту,
реставровуй своїх тривог
путилівську стежку:
згірклі губи коханої,
підтряхлу стежку,
вигнівлену любов...
«Кроки криво від стежки проклались.
Прокляла. Заридала. Пішла.
В ліс пірнула – й одразу склякла,
обхопивши стовбура.
– Не жалій мене, ой, не жалій!
– Не за жалість, за добрість – цілую.
(Ніби в жабра, пожадно хапаю
повітря – руками).
Слово стало у горлі, як грудка.
Не сьорбнути зелених голок.
Не напитися. Не наколотися:
Сколотилося в серці.
Гірко пахне ялицею в грудях.

*Так, напевно, миш'як – по губах.
Стовбур вгвинчувавсь, ніби шуруб,
у промерзлу безодню.
Пам'ятаєш – упав? Пам'ятаєш?
Блисли в місяці лікті мої.
Ти казала – ступні, як провалля.
Голова моя, голова...
Заривались вітри по ярах.
Вдарило. Спорошило очі.
Як вітряк, я руками повітря хапав.
Паморочилось».*

*А те, що було тобою,
за чорним яром сплигло,
а те, що було тобою,
сповзає в безодню.*

*Перестрибни через провалля,
допоки ще не старий,
і впадеш у своє дитинство:
просто навznak — пахка трава.
Упади в своє дитинство,
в себе, випалого, впади.
Де ти, доле моя пречиста?
Антрацитом горять, антрацитом горять
позосталі заплави води.*

*... Все тут виросло і змінилось:
і до свят вибілений вокзал,
і носій у синьому фартушку,
(як виблискує його медальйон на грудях!),*

*і нове приміщення КДБ,
і знайома буфетниця,
у якої знайдеться донецьке пиво,
і вичовганий жданням
перон пристанційний,
і залізнична лазня,
і вічно поновлюваний асфальт автостради,
і завше переповнений автобус від селища,
і вишки геологів,
що риють, риють, дошукуються скарбів,
і шахтарська їдальня,
і барачні будиночки,
і розгасла дорога по вулиці...
і рахуєш кроки
із заплющеними очима:
перша хата,
друга,
третья...
Глянув – біля крана мама стоїть
з низько пов'язаною хустиною,
на ній – кофта із дрібненькими квіточками,
на ній – чорна спідниця,
і вся вона просмагла
від гару, вишневого сонця й розлуки,
журно всміхається витепленими очима.
Але поїзд
тільки-но притишив свій хід,
поїзд м'яко осідає на гальмах.
І шпичастий вокзальний шпиль
защемів – не дихнути.*

«І Я ЗРОСТАВ, І РАПТОМ ВИРІС, НЕНАЧЕ РИБА ІЗ ВОДИ...»

Мистці сього часу протистоять
суспільству як єретики середньовіччя.

Гуго Балль

Ми не перші і не останні
під розгойданим небом стали
ми добою до бурі поставлені
лицями славними.

Василь Стус

Дмитро Стус наголошує, що «саме Донбас, а не Київ сформував і творче обличчя Василя Стуса, і його ставлення до світу». Відтак, до Києва приїде вже цілком сформовану особистість. Натомість київський період – це час зміцнення, або, кажучи Стусовими словами, «кшталтування» – спочатку в колі однодумців із національної інтелігенції, а потім – і в камері попереднього ув'язнення Київського КДБ: *«Так само в Донбасі, а не в Києві, відбулося й громадянське становлення Василя Стуса. Саме тут сформувалася його опозиційність чи, точніше, неприйняття багатьох сторін офіційного радянського суспільства. Втім, навряд чи можна трактувати його позицію як антирадянську. Радше слід вести мову про Стуса-патріота рідної землі й культури, яку він відстоював та утверджував усіма можливими способами»*²³.

1 листопада 1963 року здійснюється мрія Василя Стуса, він стає аспірантом Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Почнеться якісно інший етап життя: *«Понад усе Василь прагнув нових знайомств із людьми, про яких стільки чув від товаришів та випадкових друзів. Імена Світличного, Дзюби, Симоненка, Драча інтригували, і він підсвідомо був переконаний, що якщо не всі, то принаймні частина з них стане йому добрими приятелями. Але ж чи не розчарується він у них? А вони – у ньому? Василь гнав від себе ці непрошені думки, під'їжджаючи до Київського вокзалу й намагаючись*

²³ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 150.

розчинитися в думках про літературу та майбутню аспірантуру. Стільки років він вимріявав цю працю, це, цілком нове, стано-вище, і от його мрії здійснюються»²⁴. У Києві Стус досить швидко зближується з колегами-аспірантами та старшими товаришами з літературного та наукового середовищ: «Зустріч і стрімке зближення Василя Стуса з Іваном Світличним, що започаткувалося в грудневі дні 1963-го, можна сказати, де факто ввело Василя в коло шістдесятників та Клуб творчої молоді. Не встигнувши навіть як слід роззнайомитися з опозиційним, хоча й російськомовним, середовищем гуртожитку, Василь потрапляє зовсім до іншого кола – кола творчої української інтелігенції, яка живе тими ж болями й надіями, що й він. <... > Це було саме те, чого Василеві так бракувало в Донецьку й заради чого він їхав до Києва»²⁵.

12
Здивував мене, куди ти ідує
Здивує, здивує – за мого часу мого
За думки, м'якше, м'якше і сонні думки
Здивує він б – здивує б – м'якше
м'якше м'якше м'якше і м'якше
Світличний же м'якше м'якше на рік
В той же м'якше м'якше м'якше м'якше
І він м'якше м'якше м'якше м'якше
Світличний же м'якше м'якше м'якше
Але м'якше м'якше м'якше м'якше
м'якше м'якше м'якше м'якше м'якше!
Не м'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
І м'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
м'якше м'якше м'якше м'якше м'якше.

Недогадуєш, куди ти ідує,
Деякі думки м'якше м'якше м'якше
В м'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
За м'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
Куди і м'якше м'якше м'якше м'якше
М'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
М'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
М'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
М'якше м'якше м'якше м'якше м'якше
М'якше м'якше м'якше м'якше м'якше

Із надією молодий науковець вдвлятиметься в нове місто, в обличчя нових людей, залишаючись, тим не менше, вірним своїй природі, своєму темпераменту, вивіряючи кожний свій крок із власним серцебиттям: «Попривсе, він лишався собою, тим же Василем, який був у Донецьку: безкомпромісним, відвертим, постійно зарядженим на роботу юнаком, який вірить у власні сили й навіть уявити не може, що не досягне успіху. Парадоксально, але все це дивовижним чином поєднувалося в ньому з реальною оцінкою до-

²⁴ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 156.

²⁵ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 160 – 161.

сягнень і скромністю»²⁶. Інтелектуальне й духовне збагачення – постійний процес, що триватиме в колі однодумців, до якого ввійдуть Іван Дзюба, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Алла Горська, Лесь Танюк, Михайлина Коцюбинська, Микола Холодний, Людмила Семикіна: «У цей час Василь нагадував губку, яка жадібно вбирає в себе нову інформацію, якої так бракувало в Донецьку. Леонід Селезненко пригадує, що вже тоді Василь був добре обізнаний із творчістю Марселя Пруста, Джойса, Селінджера, що було великою рідкістю»²⁷.

У 1964 році він подасть до видавництва «Молодь» машинопис поетичної збірки «Круговерть». Пізніше останній розділ збірки стане основою книги «Зимові дерева». Принцип постійного самовдосконалення й повернення з метою ніби дописування власного тексту, який так зримо виявить себе у таліманській збірці «Палімпсести», виявиться вже в середині шістдесятих років. Молодий поет намагатиметься хоча б мінімально адаптувати власну нетипову поетику до питомо радянського контексту, але це не надто вдається: повністю перекреслити себе і препарувати у вигідному для системи світлі він, очевидно, не зможе. Дивно взагалі, що ця збірка таки планувалася до друку. Утім, драматичні події 4-го вересня 1965 року поставлять на цій перспективі остаточний хрест. Якщо відкинути суто політичні аспекти й невольницькі нотки у голосі самого критика, то М.Нагнибіда, автор внутрішньої рецензії на збірку «Круговерть», подекуди має рацію. Закиди критика лише увиразнюють сильні сторони поетики Стуса:

«Молодий поет Василь Стус, судячи по окремим віршах, строфах, а то – і рядках – людина талановита. Можна... навести чимало вдалих поезій, гарних строф з поезій Василя Стуса. Але не вони, на жаль, визначають форму, зміст, дух усієї книги...

Перечитуєш... і дивиєшся з того, як молода людина, сучасник наших буремних, героїчних, а часом і драматичних подій, зуміла відмежуватися від них, захватитися від них у світ своїх дрібних переживань і невиразних прагнень.

Нова, найголовніша риса нашого суспільства – почуття колективізму, почуття спільності боротьби та інтересів, наче і невідомі автору...

²⁶ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 161.

²⁷ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 163.

Світ сповнений подіями історичного значення, працею мільйонів людей соціалістичного табору, які зусиллями своїми перетворюють світ, людину, дивують своїми відкриттями, подвигами все людство... Життя сповнене чудодійними проявами людського героїзму в ім'я великої мети.

Але все це (в більшості поезій рукопису) – поза увагою В. Стуса. Його цікавить дріб'язок, далекий від життя. Його ліричне "я" захоплене дрібними переживаннями, умовною філософічністю, яка нічого спільного не має з справжньою філософією, яка вторгається в життя, в переживання людей, в їхні долі. Чи не тому в книзі зустрічаємо мало сюжетних поезій, а в ліриці переважає байдуже "міркувальництво", яким поет абстрагується від живого життя, його героїв.

Хай не ображається Василь Стус за цю правду, бо саме в ній, на мою думку, найголовніший недолік рукопису»²⁸.

У той же час Стусові затверджують тему дисертації: «Джерела емоційності художнього твору (на матеріалі сучасної прози)». Над нею аспірант Василь Стус почне працювати під керівництвом самого академіка Шамоти. Водночас він починає виступати як літературний критик. Це період, коли Стус надзвичайно багато працює. Він прагне видати твори «докиївського» періоду, освоює нові для себе сторони літературної праці, різні роди й жанри. З'являться ліричні й прозові твори, цікаві переклади і сценарії, критичні та літературознавчі статті. Обсяги створеного, зважаючи на не дуже сприятливі обставини, справді вражають.

У вересні 1964 року – перша зустріч із майбутньою дружиною: «Одного вересневого вечора повертався до гуртожитку більш роздратованим, аніж завжди. Останні події та звістки – виключено зі Спілки художників Панаса Заливаха, нагінки на львів'ян, посилення ідеологічного тиску в Інституті літератури, неприємності в Івана Світличного – якось особливо нуртували й не давали можливості зосередитися. Щоб розвіяти непрохану нудьгу, Василь вирішив самотою прогулятися до станції метра "Університет". Піднявшись від Хрещатика вверх вулицею Леніна, він вийшов до Володимирського собору. Але цього разу не проминув його, як звично, а вирішив постояти в тиші ікон. Поставив свічку. Без жодних прохань, на долю... Спокій не віднайшовся навіть у храмі. Перебігши вулицю, Василь хотів був пірнути

²⁸ Цит. за: Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 164 – 165.

в черево метра, але останньої миті передумав і побрів гуляти університетським парком. Непомітно видибав до метра "Хрещатик". На ескалаторі рука звично потягнулась до кишені по книжку, але погляд спіткнувся зупинився на профілі молодої красивої жінки, яка їхала ескалатором трохи нижче від нього. Забувши про книжку, Василь поволі спускався сходами ескалатору. Зупинившись за одну людину вище від неї, він невідривно спостерігав за граційними порухами незнайомки. Це заспокоювало. Відчувши на спині чийсь пронизливий погляд, жінка обернулася. "Ну що це я, справді", – подумав Василь, але очей так і не відвів. "Що за нахаба! Хіба можна так дивитися на незнайому жінку?" – докоряв її погляд. Незручність не минала, й, не маючи бажання розчинитися в драговині ситуації, Василь радше інстинктивно, аніж осмислено, ринувся східцями донизу, зачепивши "її своїм крилом", як потім це пригадувалося Валі»²⁹.

4 вересня 1965 року – день, коли Василь Стус усьому світові скаже про свою позицію, взявши участь у протестній акції в кінотеатрі «Україна». Результатом цього звернення до світу стане відрахування з аспірантури й

²⁹ Валентина Попелюх // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2... – С. 28 – 29.

утрата можливості легальної наукової та літературної діяльності. Саме в цей день почнеться Стусова дорога – дорога болю довжиною у двадцять років. У пояснювальній записці, адресованій дирекції Інституту літератури, Василь Стус напише: «В суботу, 4 вересня, під час виступу автора фільму “Тіні забутих предків” та його учасників і потім, після виступу І. Дзюби, який не зміг сказати про групу арештів (його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують), я виступив так само. Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилася під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені вигуки: “Це провокація”, “Це брехня”, “Тут не місце...” і т. д. І тоді я не зміг стерпіти.

Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж – щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб можна було не реагувати на будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи – я не міг стриматися. Я вважаю, що в таких умовах **мовчанка є злочином**. Злочином проти тих високих ідеалів комунізму, на яких я виховався.

Факт негарного приглушення виступу обурило так само! Коли заарештовані винні, то чому це приховувати? Як можна говорити, що арештів нема? Як можна миритися з таким станом, коли в навколишніх умовах є ряд таких симптомів, що суперечать правді ленінізму, правді високого громадянського обов’язку і права радянської людини?

Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати. Після фільму я хотів сказати, що ми, радянські люди, не повинні забувати, що Сталін, проводячи ряд антисоціалістичних заходів, прикривався ім’ям Леніна. Хрущов це робив так само, проводячи ряд своїх експериментів, теорій і т. д. Я хотів сказати, що використання священного ім’я Леніна для прикриття своїх, не завжди ленінських заходів – це використання змушує нас **боротись за справжнього Леніна**. Не такого, яким його часом бачив Сталін чи Хрущов, а такого, яким він є: як ідеал всього найпрогресивнішого, що виробило людство, комуністичний суспільний прогрес протягом століття. Я мав сказати, що сталінські розстріли безневинних багатьох людей робилися всупереч ленінізмові. І вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст (незалежно, чи належить він до партії безпосередньо, чи ні) мусить робити все, щоб чисте ім’я нашого

вождя Революції не використовували в своїх інтересах (може, просто в силу свого специфічно індивідуального розуміння) деякі люди. Я виступив, бо відчув, що виявлена в кінотеатрі атмосфера свідчить про такі самі факти, що в країні виявилися сили, які можуть і далі займатися нечесною, по суті антиленінською роботою. Я вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст **повинен** захищати революційні завоювання, наш соціалістичний лад, нашу радянську демократію. Кожна чесна людина мусить боротися за Леніна.

До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді **соціалістичний**, справді **найбільш демократичний** суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для високого вогню Революції, для щасливого майбуття нащадків.

Але загуділа сирена, глушачи мій голос. Це страшно. Я намагався говорити про **обов'язок кожної радянської людини** боротися і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне ленінське вчення. А сирена гуділа. Сирена не давала говорити, затуляла рота»³⁰.

На початку грудня 1965 року Василь Стус бере шлюб із Валентиною Попелюх, а в листопаді наступного року в родині з'явиться син Дмитрик. Часи для родини настануть складні, Стус не матиме постійної роботи, сталих заробітків. Проте, саме тоді з'явиться поезія – звернення до ув'язненого побратима Івана Світличного, у якій представлений щирий і безкомпромісний людський і громадянський маніфест. Щоб написати такий вірш треба було мати мужність. Утім, поет уже став на свою стежу, – писати так, як дихає, а дихати лише суголосно до написаного:

*Не можу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він, як зоря, проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.*

³⁰ Цит. за: Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 183 – 184.

*Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко моє!
Несуть тобі три царіє со дари
скапарене озлоблення своє.*

*Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їй-бо не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив.*

*Прости мені, недільний мій Хрещатик,
що, сівши сидьма, ці котли топлю*

*в оглухлій кочегарці. Що терплю,
коли вже ні терпіти, ні мовчати
не можу, що, читаючи, люблю
твоїх Орхана, Незвала і Данте,
в дев'яте коло прагнучи стремлю.
Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів.
Із тих, що білий світ мені окрали,
окравши край, окрали спокій мій,
лишивши гнів ропавий і кривавий
і право – надриватися в ярмі.*

*Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість – тільки добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденого в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жити?*

*Коли тебе, коханий, покарають –
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць.*

Загалом, доопрацьовуючи збірку «Зимові дерева», поет нарешті вповні віддався стихіям, основною серед яких була свобода художнього та етичного самовираження. Дмитро Стус, розмірковуючи над поемою «Потоки» зі збірки «Зимові дерева», зауважує: *«І тільки усвідомивши себе частинкою світу, та зробивши весь світ частинкою себе, пропустивши крізь себе всі*

болі світу і звільнившись від думок про помсту як безнадійну спробу миттєвого відновлення справедливості ліричний герой Стусової поезії стає на шлях дальших самовдосконалень: йому ніби відкривається серце землі й він опиняється в центрі містерії»³¹. Істина насправду захована не так уже й глибоко. Вона на поверхні й відкрита всім, хто її потребує: «Ми хочемо, щоб ти і ми всі були рівні перед Богом, щоб кожний сповняв свій обов'язок з власної відповідальності, а не з чийогось примусу. Ми хочемо свободи, – сказав Хосе Отава, витираючи піт з чола, – ми хочемо повної свободи особистості, свободи людського духу. Ми не належимо ні до якої партії, а об'єдналися тут тільки на те, щоб примусити можновладних зняти з порядку денного визиск духу духом, тіла тілом, мови мовою. Ми хочемо творчості кожного і свободної відповідальності кожного перед Творцем»³².

Остаточна версія «Зимових дерев» суттєво відрізнялася від версії, яка подавалася поетом до видавництва «Молодь»: «Остаточна формування рукопису нових "Зимових дерев" поет закінчив у грудні 1969-го. Наприкінці грудня чи на початку січня 1970-го Василь Стус робить кілька машинописних копій збірки, одну з яких заносить у видавництво "Радянський письменник", а шість інших сам зшиває й переплітає. На відміну від попередніх збірок і навіть рукопису "Зимових дерев", поданих до "Молоді", цей варіант відкривався авторською передмовою – "Двоє слів читачеві", що говорить про автора та його збірку більше за будь-якого рецензента»³³. Цей виражено-осмислений і, водночас, гранично чесний текст можна трактувати як автобіографію, і навіть маніфест творчості Василя Стуса. Отже, «Двоє слів читачеві»:

«Перші уроки поезії – мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід на душі – од маминої колискової "Ой, люлі-люлі, моя дитино". Шевченко над колискою – це не забувається, а співане тужно: "Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи" – хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння з "Заповіту". "Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте". Перші знаки нашої духовної аномалії, журба – як перше почуття немовляти в білому світі. Ще були – враження од дитинства. Гарного дитинства.

³¹ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 220.

³² Костецький І. Повість про останній сірник // Тобі належить цілий світ: Вибрані твори / Ігор Костецький. – К.: Критика, 2005. – С. 175.

³³ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 215.

Шкільне навчання – вадило. Одне – чужомовне, а друге – дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов.

Інститутські роки – трудні. Перша публіцистика віршована – позу з історією. Захоплення Рильським і Вергарном. Ще чогось прагнув безтелефонний дух. І знову ж – любов. Стужилий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав учителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився від студентського схимництва. Армія – прискорила. Почувся мужчиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах – погони. Але там прийшов до мене Бажан. Тоді ж – перші друковані вірші – 1959 рік.

Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і – необачно велика любов до нього. Звільнився – тільки десь 1965–6 рр. Нині найбільше люблю Гете, Свідзінського, Рільке. Славні італійці (те, що знаю). Особливо Унгаретті, Квазімодо.

Ще люблю “густу” прозу Толстого, Гемінґвея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить – і дуже – Фолкнер.

З молодших сучасників найбільше ціную В. Голобородька. Потім – М. Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова. Ненавиджу слово “поезія”. Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що повна любови, долає природне почуття зненависти, звільнюється від неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло землі.

Ще зневажаю політиків. Ще – ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

Один з найкращих друзів – Сковорода»³⁴.

Збірка «Зимові дерева» побачить світ (швидше за все, без відома автора) у Бельгії 1970 року. Цей суто літературний, здавалося б, факт буде долучено до звинувачень проти поета в судовому процесі 1972 року.

³⁴ Стус В. Двоє слів читачеві // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 1., кн. 1. – С. 42.

11

Милки любово білий святимсь сьом,
 милки любово повнмсь брості вим,
 занарубала духом твоим рілля,
 милки любово мішмсь немольє
 снів камновий пішмсь над водою-
 милки любово, милки любово!
 Милки любово ссуде хміль іноє
 Милки любово сьмь лєні сгал
 да і бресті хужою світовою
 Милки Любово, милки Любово.

Судки і сні, паре ишми,
 усе без неба і без крм,
 оєїм край сьїх мочил —
 пшви не доїюте водлиці.
 На покелмци вїковїм
 досада цурмсь з досади
 їм свїлою немає радє
 керадїстїм їм свїлою дім.
 Моди спорїсам пшвунє
 і пшпощам думї сбудєт
 і будєт мєртївїт — не розбудєт
 і не док амкавшє — кїл пшунє.
 Напроснєвалєс їм пшунє —
 снадне, ухотїсна, уцїзнє
 і настєт годїна гїзїка
 і сурїм долє в сєтє гєрї рєвїтє

Нєрозїзнаннє лїстїє дорєє
 вїсїмєстє кєтєчїє скєлєкєм цєстїє
 і рїзнє стїрїє парїмїєм кєлєстїє

«НЕПРИХИЩЕННИЙ, А ЧУЄШ, ЧУЄШ ПРОТЯГ У ДУШІ!?»

Зазираю в завтра – тьма і тьмуца,
тьма. І тьмуца тьма. І тьмуца тьма.
Тільки чорна водь. І чорна пуца.
А твого Святошина – нема.
Ні сестри, ні матері, ні батька.
Ні дружини. Синку, озовись.
Понімили друзі. Чорна гатка
в теміні. Пітьмою – хоч залийсь.

Василь Стус

Осмыслити постать Василя Стуса неможливо без найглибшого занурення в його текст і його світогляд, осердям яких, безперечно, є етика крайнього суб'єктивізму³⁵ з гранично загостреним відчуттям інакшості, відчуження від світу об'єктивних (абсурдно-гротескних у приватній *ситуації поета*) реалій. Усе це веде нас до світогляду та етико-стильових засад експресіонізму.

*Мені здається, що живу не я,
а інший хтось живе за мене в світі
в моїй подобі.*

*Ні очей, ні вух,
ні рук, ні ніг, ні рота. Очужілий
в своєму тілі. І, кавалок болю,
і, самозамкнений, у тьмуці тьмі завис.
Ти, народившись, виголів лишень,
а не приріс до тіла. Не дійшов
своїї плоті. Тільки перехожий*

³⁵ Див. з цього приводу: Петров В. Засади поетики (Від «Ars poetica» Є.Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома) // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття: в 4 кн. – К.: Аконіт, 2001. – Кн. 2. – С. 136.

*межисвітів, ворушишся на споді
чужого існування.*

*Сто ночей
попереду і сто ночей позаду,
а межі ними – лялечка німа:
розпечена, аж біла з самоболю,
як цятка пекла, лаконічний крик
усесвіту, маленький шротик сонця,
зчужілий і заблуканий у тілі.
Ти ждеш іще народження для себе,
а смерть ввійшла у тебе вже давно.*

Після 4-го вересня 1965 року для поета починається відлік якісно іншого, воістину екзистенційного часу³⁶, що так виразно деталізований у протистоянні тоталітарному режимові за посередництва художньої творчості (вірші, переклади, проза, критика) і навіть самого життя. Відтоді поет, фактично, не розмежовуватиме власну біографію на життя приватне й літературно-художнє. Його діяльність набуває ознак найщільнішого синкретизму, коли митець пише, як дихає, а дихає виключно в унісон своїм творчим принципам. Після численних спекуляцій на біографії поета-мученика, коли ґрунтовно затирався мало кому цікавий на початку 90-х років ХХ ст. власне поет-новатор і творець унікального етико-естетичного дискурсу, з'явилися так само неоднозначні спроби уникнути в оцінці його життєдіяльності саме тих сторінок біографії, які вписав політв'язень і дисидент³⁷. Як поет-інтелектуал, поет читаючий і мислячий, – віддав належне і М. Бердяєву³⁸, й західним екзистенціалістам³⁹. Світогляд екзистенціалістів, передусім, – це *мотив відчуження*, аж до масштабів відбудови архетипу чужого. Екзистенціалізм є

³⁶ Див. докладніше у: Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 180 – 241.

³⁷ Павлишин М. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса // Канон та іконостас: літературно-критичні статті / Марко Павлишин. – К: Вид-во «Час», 1997. – С. 157 – 175.; Див. також збірник: Стус як текст. – Мельбурн: Університет ім. Монаша, 1992. – XI + 93 с.

³⁸ Стус В. Лист до В.Голобородька [1969-1970] // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 2. – С. 68.

³⁹ Сверстюк Є. Базилеос // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 194.

О. Заливаха. «Портрет Василя Стуса» (1989 – 1990)

лише цікавою якісною трансформацією (інкарнацією) експресіонізму. Саме з цього і варто виходити, коли виникає бажання наблизитися до розуміння феномену доби пізнього радянського тоталітаризму. Василь Стус у листі до Євгена Адельгейма напише: *«Коли Вам здається, що мені тяжко, то це тому, що тяжко живому – в змертвілому світі отруйних соціальних інтеграцій. Тяжко тому, що животіння мають за повне існування, а пробу квітвання сприймають за асоціальну. І ще одне: мої оскарження – глобальні, а не якісь вузькочасові, режимні і т. д.»*⁴⁰. Цікаво, що до цих слів наприкінці листа

⁴⁰ Стус В. Лист до Є.Адельгейма від 25.08.1970 // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 2. – С. 66.

поет додає для приватного прочитання поезію «Сто дзеркал спрямовано на мене...», що, у свою чергу, підважує слушність коментаря Дмитра Стуса до цієї поезії: «Стус дуже гостро реагує на ці доскіпливі погляди-лапання живої душі брудними руками»⁴¹.

«Веселий цвинтар» стане хронологічно третьою поетичною збіркою Василя Стуса (якщо не брати до уваги донецьку самвидавчу збірку «ДЕЛО № 13»). Вона створюватиметься впродовж 1968 – 1970 років і вже, зі зрозумілих причин, не подаватиметься до видавництва. Це буде етап, вагомий у творчості поета, позаяк підсумовуватиме київський період творчості, засвідчить остаточну кристалізацію життєтворчої позиції письменника, й водночас, стане не менш принциповою в процесі сучасного актуального осмислення формування письменника з виразно експресіоністичними світоглядними домініантами. Поет сам виготовить у 1970 році 12 примірників збірки, яка призначалася для найближчого кола друзів.

Суттєво, що «збірка “Веселий цвинтар”, відбиватиме певний період творчого розвитку і є композиційно цілісною, викінченою. Вона формувалася без стороннього втручання, поза тиском цензури, як зовнішньої, так і внутрішньої»⁴². Дмитро Стус зауважує з цього ж приводу, пояснюючи формально-стильові особливості збірки: «Не маючи найменшої надії на публікацію “Веселого цвинтаря”, поет вільно експериментує з формою, зміщує й змішує стилі, нагромаджує образи й вибухає лірикою сюр (“Марко Безсмертний”, “Вертання”). <...> Книжка є ще й вільним експериментом із формою: традиційна строфіка “На Лисій горі...” сусідує з вільною від рим поетичною ніби-’есою “Ця н’еса почалася вже давно...” та цілком авангардним “Вперіодрозгорнутогобудівни...”. Втім, формальні пошуки – другорядні. Надзавдання – відтворити дух доби. Звідси – певна епічність окремих віршів, занижена нагромадженням сюрреалістичних ситуацій, де максимально проявляється самотність, беззахисність і абсурд життя людини, давно позбавленої й “інтимного” простору, і власних думок, і бодай якихось сподівань на краще»⁴³. Василь Стус у листі до Василя Захарченка зауважує, що збіркою він не зовсім задоволений: «Закінчив нову збірку, але щось ніби не

⁴¹ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 234.

⁴² Макарчук В. Примітки до збірки «Веселий цвинтар» // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Видавнича спілка «Просвіта», 1994. – Т. 1., кн. 1. – С. 397.

⁴³ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 233.

*те, що малося б вийти»⁴⁴. Схожа думка про вірші зі збірки «Веселий цвинтар» (« ... не всі з них мені дорогі...»⁴⁵) прозвучить навіть у коментарі поета на вирок суду, хоча, здавалося б, йому було що коментувати й поза власним невдоволенням від сформованої і вже конфіскованої ґебістами книги віршів. Власне, Стусові йдеться про поєднання двох стильових манер – ґротескової та, умовно кажучи, герметичної – з метою витворення нової стильової якості, що максимально адекватно відбиватиме його світоглядні (зокрема, етичні) переконання. Можна стверджувати, що синтетичної якості поет досяг, проте, будучи неймовірно вимогливим до себе, все-таки відчував певне невдоволення. Пошуки будуть продовжені у збірці «Час творчості» (1972). Тут маємо щільнішу герметизацію поетики й майже повну відмову від ґротеску. Слід наголосити, що Василь Стус був однозначно проти політизації мистецтва, вважаючи це тимчасовим, вимушеним кроком: *«Років п'ять тому він проводжав мене від себе до трамваю і під соснами сказав: "Ех, Миколо. Слухаю я твої вірші, і вражають вони, але це – соціологія. Не наша це парафія. От почитав би ти Рільке, Петрарку". Він був правий»⁴⁶*. Василь Стус не дійшов, на щастя, до політичних ґасел, але ґротеск у «Веселому цвинтарі» представлений досить потужно.*

А. Каспрук, співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, призначений КДБ дати оцінку віршам і статтям ув'язненого Василя Стуса, наголошуватиме: *«Машинописна збірка В. Стуса "Веселий цвинтар" – це, власне, не збірка поезій, а збірка віршованих пасквілів на нашу радянську дійсність. Все життя наших людей, працю, побут, дозвілля, мистецтво В.Стус зображає в чорних, спотворених фарбах. Радянські люди за Стусом – це бездушні автомати, люди без голови, манекени, що механічно розігрують заданий за схемою безглуздий спектакль. Антирадянській характер більшості віршів збірки абсолютно ясний. Для прикладу... "Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті..." [...] В цьому, з дозволу сказати, вірші сконцентровано подано паплюження радянського життя. В.Стусу уявляється наше життя як регламентоване "чоловіком з кокардою". Тут замість сонця – мідний п'ятак, замість простору – площа на кілька ступнів, відміряна носиком чобота. Щоб*

⁴⁴ Стус В. Лист до В.Захарченка від 16.01.1971 // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 2. – С. 69.

⁴⁵ Стус В. Коментар на вирок суду // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 4. – С. 435.

⁴⁶ Цит. за: Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 289 – 290.

написати такий пасквіль, треба справді проїнятися ненавистю і злобою до землі, на якій ти виріс, до людей, серед яких ти живеш. Такого ж змісту вірші В.Стуса "Колеса глухо стукотять...", де він зображує радянську землю, як "Рад-соц-конц-таборів союз", вірш "Марко Безсмертний", "Рятуючись од сумнівів...", де осміюється черговий з'їзд КПРС та інші. З художнього боку вірші збірки В.Стуса "Веселий цвинтар" – це якась маячня, злоблिवе белькотання. А з громадянського, політичного – це свідомий наклеп, очорнювання і оббріхування нашої радянської сучасності»⁴⁷. Критик на матеріалі збірки Василя Стуса говорить про цілком звичайні речі, про використання гротеску, наприклад, не говорячи вже про іншу, експресивно та кондесовано виражену поетом правду життя. Але це було би слушно, безпечно для митця й, можливо, навіть доречно у межах західного світу, але не у радянській, звісно, Україні. У демократичному суспільстві оцінки Каспрука могли прозвучати доволі критично, але в жодному разі не стали б підставою для ув'язнення поета. Це був би просто суб'єктивний погляд критика на не менш суб'єктивну творчість. З його оцінок постає мислитель – цілком у дусі експресіоністичної конвенції, яка принципово та послідовно протиставляла себе будь-яким політичним режимам, бо всі вони намагаються знівелювати людську особистість. Варто навести слова іншого українського експресіоніста з Німеччини Ігоря Костецького, сказані 1962 року з перспективи людини у вільному світі, але у часи, актуальні й для Василя Стуса: «Рідко коли народами керувала одночасно аж така, м'яко висловлюючись, колекція виняткових падлюк. Рідко коли було і стільки лжепророків, стільки лже-святих»⁴⁸. Але в тому то й справа, що все відбувалося за сценарієм, написаним у КДБ, тому останнє речення з «рецензії» науковця А. Каспрука прозвучало в унісон із вимогою прокурора. Вагомість сказаного і, поготів, написаного слова починає впливати на людську долю, коригуючи її *урвища, заломы чи зигзаги*:

*Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді – тут? Ти справді – тут? Напевне,
ти таки не тут. Таки не тут.
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
Урвище? Залом? А чи зигзаг?*

⁴⁷ Цит. за: Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість... – С. 286.

⁴⁸ Костецький І. Тобі належить цілий світ: Вибрані твори... – С. 102.

*Ось він, довгожданий дощ. Як з решета.
Заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх конань. Твоїх народжень.
Страх як тяжко висохлим очам.
Хто еси? Живий чи мрець? Чи, може,
і живий і мрець? І сам на сам?*

«У "Веселому цвинтарі" з'являється властиво Стусова інтонація, голос, віднині впізнаваний, який уже не можна сплутати з іншими голосами, образ, який не розчиниться в сонні самопочезань і сотнях чужих подоб. Відшуканий голос – це друге народження, це створення собі сталого світу на хвилі течії і, згадуючи Ніцше, того минулого, від якого хотів би походити. Ця збірка є наслідком і свідченням якоїсь глобальної переміни, що відбулася зі Стусом і в якій відбувся він. Але попередня колотнеча протилежностей і неможливість урівноважити їх забрали стільки сили, що він не відчуває жодної втіхи від їхнього теперішнього примирення»⁴⁹, – слушно зауважує Кость Москалець. «У "Веселому цвинтарі" перед нами – низка поетичних сатир, сюрреалістичних портретів і колажів, гротескових притч, зміст яких – поетичне перевтілення у фантасмагоричних формах реальних абсурдів дійсності. Своєрідний Стусів театр абсурду»⁵⁰. Варто одразу додати, що ця збірка Василя Стуса несе травматичний досвід поета й людини – людини переслідуваної всевладним політичним режимом. І тут же – просте й водночас із помітними трагічними інтонаціями, бо стосується поетового особистого, занадто особистого та болючого:

*Тато молиться Богу,
тужить мама. Сестра
уникає порогу,
хоч вернутись пора.
Уникає – радіє,
повертає – мовчить.*

⁴⁹ Москалець К. Страсті по вітчизні // Людина на крижині: Літературна критика та есеїстика / Костянтин Москалець. – К.: Критика, 1999. – С. 225.

⁵⁰ Коцюбинська М. Поет // Твори // 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 1., кн. 1. – С. 15.

*Повечір'я ще тліє,
іще хвіртка рипить,
іще видно дорогу,
іще гусне жура.
Тато молиться Богу
і ридає сестра.*

Гротеск можна трактувати одночасно як спробу атакувати і захищатися. Нівеляційні практики злочинного режиму, скеровані на духовне пригнічення та гвалтування суверенної людської особистості, воістину, не знали меж. Звідси, напевно, і відчуття абсурду, звідси й «глобальні оскарження», про які йдеться у цитованому вже листі Стуса до Є. Адельгейма; тут би час згадати й *есеї про абсурд* Альбера Камю (про цього автора міркує один з персонажів у прозі Василя Стуса). Сергій Квіт матиме рацію, коли напише: «*Василь Стус також є письменником пристрасти, що стала творчістю. Хоч це літератор більше інтелектуальний, ніж чуттєвий*»⁵¹, але не помітить, що між пристрастю і чуттєвістю (сентиментальністю) – відстань таки чималенька, можна сказати – правдиве провалля, а не відстань. Стус є поетом пристрасті. Але і поетом інтелекту також. Ці дві домінанти вже у збірці «Веселий цвинтар» зростаються й дають нову синтетичну якість, у якій пристрасть відповідає за етику, а інтелект елементарно контролює високу якість літературного продукту. І жодних суперечностей між пристрастю й інтелектом у випадку поета-експресіоніста насправді немає, принаймні у випадку Стуса. «Веселий цвинтар» починається з характерної поезії, що налаштовує читача на тривожні емоції, видіння та передчуття:

НАД ОСІННІМ ОЗЕРОМ

*Цей став повіслений, осінній чорний став,
як антрацит видінь і кремій крику,
виблискує Люципера очима.
П'янке бездоння лащить до ніг.*

⁵¹ Квіт С. Основи герменевтики: навч. посібник / Сергій Квіт. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – С. 153.

*Криваво рветься з нього вороння
майбутнього. Летить крилатолезо
на утлу синь, високогорлі сосни
і на пропашу голову мою.*

*Охриплі очі збіглися в одне –
повторення оцього чорноставу,
насилу вбгане в череп.*

*Неприхищений,
а чуєш, чуєш протяг у душі!?*

У «Веселому цвинтарі» очевидною стає ускладненість мови та образності поета. «Творення “важкої” поезії є своєрідною боротьбою за самоповагу, розривом з засвоєним комплексом меншовартості, що був наслідком культурної колонізації», – зауважує з цього приводу Мирослав Шкандрій, доходячи, зрештою, слушних висновків: «Якщо сфера особистої свободи перебуває за межами наративів, що їх створили інші, тоді її слід шукати в наративах свого власного виробництва. Чесність і послідовність, із якими поет дотримувався цієї думки, забезпечили йому прихильність і захват з боку пострадянського покоління, що визнало його за свого провісника»⁵². Дослідник, безперечно, має рацію, хоча ця ускладненість Стусового стилю має й інші, значно глибші за політичні, причини. Ю. Шерех вважав, що «для Стуса “складність” “мови”, яка далеко виходить поза межі складності і навіть поза межі мови, впливає з молитовного ставлення до поезії. Уся техніка Стусового “високого стилю” – це тільки помічні атрибути, що личать розмові з Богом»⁵³. Варто звернути якнайпильнішу увагу на останнє речення Шереха. Зрештою, і сам поет ще в передмові до «Зимових дерев» цілком недвозначно висловиться щодо версифікаційних вправ заради самих лише вправ. Але найцікавішим у випадку зі збіркою «Веселий цвинтар» є з'ясування остання стилю в його динаміці. Шерех, розглядаючи вірші з пізніших «Палім-

⁵² Шкандрій М. Поет незгоди: Василь Стус // В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій. – К.: Факт, 2004. – С. 393.

⁵³ Шерех Ю. Трунок і трутизна... – С. 121.

псестів», говорить про дві стильові манери – поетистичну і антипоетистичну. *«Вони стоять поруч, вони співіснують. Але читач не знає їхньої динаміки. Яка манера з'явилася давніше? Яка була першою? Чи одна манера витискає іншу? Чи поет справді довільно переходить від однієї манери до іншої?»*⁵⁴ – дослідник ставить одразу кілька серйозних питань, відповідати на які досить складно, на думку Ю. Шереха, не знаючи хронології створення аналізованих віршів. Утім, авторитет цього дослідника виник таки не на порожньому місці, що й засвідчує глибина припущень (і це в ситуації, коли дослідник не мав достатнього обсягу емпіричного матеріалу): *«Усе це дуже ускладнює відповідь на запитання (або навіть унеможлиблює її) про розвиток і взаємодію двох стилістичних манер у Стуса. Можна тільки з певністю ствердити, що обидві манери були сформовані ще перед «Палімпсестами». Можна також, але вже без такої певності, припускати, що антипоетистична манера була численніше репрезентована в тих поезіях, що видаються давнішими, а поетистична манера не була тоді ще так послідовно протиставленою розмовній мові. Іншими словами, якщо це припущення правильне, в молодші роки Стус стояв ближче до своїх тоді товаришів пера, від Костенко й Драча до Світличного, а його шукання власного обличчя й власного шляху вело його, власне, до посилення манери поетистичної. До посилення і кількісного (пропорція віршів у цій манері) і якісного – кристалізація цієї манери в її максимальній викинченості і визволенні від інших стилістичних елементів»*⁵⁵.

Збірка підсумовується дуже прикметною поезією «В мені уже народжується Бог...», що є вказівкою на реальне вивершення попереднього тривалого й складного періоду життєтворчості. «Веселий цвинтар» уповні відбиває власне київські реалії – не лише суспільно-політичні й не специфічно українські, а, сказати б, втаємничено-неозоре перехрестя Стусового буття, осердям якого стає дух, що рветься із кам'яниці плоті, прагнучи водночас увійти до самого себе – автентичного та єдино можливого: *«Саме до поезії В.Стуса звертає нас лірико-філософська проблематика автентичності, оскільки його поезія постала як граничне втілення цієї проблематики: вже не як драма, а як висока трагедія»*⁵⁶. Ця збірка кристалізує Стуса в його метафізичних координатах, що поєднали відчуття абсурдності життя та його неблаганної

⁵⁴ Шерех Ю. Трунок і трутизна... – С. 126.

⁵⁵ Шерех Ю. Трунок і трутизна... – С. 126.

⁵⁶ Соловей Е. Проблема автентичного буття (В. Стус) // Українська філософська лірика: навч. посібник із спецкурсу / Елеонора Соловей. – К.: Юніверс, 1998. – С. 263.

необхідності: «В загальне гасло епохи: світ витворений людиною – вкладався зміст, що ним стверджувало не світ, а людину. Знов же: не суспільну людину, а людину, замкнену в собі. В запереченому і знищеному світі стверджено усамотнену особу»⁵⁷.

С. Квіт цю поезію вважає «можливо, найкращим виявом Стусового філософування» й говорить так: «Вона не дає однозначного висновку, хоч і вказує прямий шлях сумнівів і боротьби – не тільки зі світом, а й із самим собою. Якщо і можна сформулювати якийсь один рецепт, він буде означати двоподіл і гармонію душі між мисленням і пориванням. Інтелектуалізм Стуса органічно мистецький, однаково віддалений від крайнощів»⁵⁸. Навряд чи йшлося поетові про «шлях сумнівів і боротьби». Уже перший рядок поезії «В мені уже народжується Бог...» свідчить радше про тверді переконання, аніж можливі сумніви. І, знов-таки, хіба немає відчутних суперечностей між поняттями гармонія і двоподіл? Поділ є поділ, навіть у діалектичному його тлумаченні. У випадку Стуса не йдеться про гармонію, а лише про муку, раціонально усвідомлену й пристрасно сприйнятту як свою дорогу болу, страсну путь. К. Москалець зауважує: «Він відчуває значно глибше й тонше: одночасно з оцим його народженням новим у нього увійшла і смерть, не та, риторична, яка більша за версифікаційні вправи, а реальна, як у Алли Горської: зарання. З затяжної інфантильної пори він виходить старим, неймовірно змученим, збайдужілим до загадково довгої невизначеності, яка мордувала його протягом київського періоду, а тепер поспішає закінчитися, словом, виходить ні живим, ні мертвим, або ж і живим і мертвим одночасно. Пише про це. І пише нарешті так добре, що й сьогодні, перечитуючи цей вірш, я відчуваю, як забиває подих...»⁵⁹.

*В мені уже народжується Бог
і напівпам'ятний, напівзабутий,
немов і не в мені, а скраю смерти,
куди живому зась – мій внук і прадід
пережидає, заки я помру.
Я з ним удвох живу. Удвох існую,*

⁵⁷ Петров В. Засади поетики... – С. 136.

⁵⁸ Квіт С. Основи герменевтики... – С. 155.

⁵⁹ Москалець К. Страсті по вітчизні... – С. 225.

коли нікого. І гримить біда,
мов канонада. Він опорятунок,
я ж білоусто мовлю: порятуй,
мій Господи. Опорятуй на мить,
а далі я, оговтаний, врятую
себе самого сам. Самого – сам.
Він хоче поза мене вийти. Прагне,
рятуючи, донищити мене,
аби на протязі, на буряних вітрах
я вийшов сам із себе, наче шабля
виходить з піхов. Хоче вийти геть,
щоб згасла свічка болю. Щоби тьма
впокорення мене порятувала,
інобуттям. Іножиттям. Найменням
уже невласним: ось він, той загал,
яким кермує той шалений бог,
котрий в мені воліє народитись.
(а я ще тую свічку посвічу,
аби мені не смеркло передчасно.
Пресвітлої години свічка чорна –
неначе перемога крадькома).

Крім апокрифічної тональності в цьому вірші вражає масштаб авторського самоусвідомлення. Жодної політики чи суто специфічних українських реалій. Нічого подібного вже немає. Зовсім інший голос. Є розуміння своєї місії – понаднаціональної, понадчасової, гуманістичної, воїстину – вищої. Є бажання прийняти в себе весь світ. Можливо, врятувати його своєю офірою. К. Москалець, перебираючи вірші, від яких «читачам забиватиме подих» вважає, що «мабуть, найголовніший вірш не тільки цієї збірки, а й усієї Стусової творчості, завдяки якому можна осмислити масштаб його особистості

у повноті самореалізації – “В мені уже народжується Бог...”. У сучасної людини, безоглядно відданої споживанню – і споживанню насолод насамперед – при зустрічі з цими віршами Стуса (чи знайомства з його страхітливою біографією) може виникнути сумнів у сенсовності отаких страждань, а легковажно-цинічне ігнорування “проклятих питань” буде єдиною відомою цій новітній людині відповіддю. Задля чого стільки мук і самокатувань, задля чого такий запеклий опір внутрішнім і зовнішнім ворогам – без жодної там політичної коректності та толерантності? Задля того, щоб у нашій душі народився Бог, а душа народилася в Ньому, – відповідає Стус разом із багатовіковою гуманістичною традицією. Тільки людина – і щойно тоді, коли вона є вишталтуваною особистістю, – може піднятися над своїм фізично й соціально зумовленим існуванням, опинившись, відтак, у позачасовому й позапросторовому центрі буття. Тільки перебуваючи в цьому центрі, вона спроможна стати творцем – хоч самої себе, хоч творів і діянь, які випромінюють духовність, цим самим допомагаючи братам і сестрам по існуванню подолати випадковість і абсурдність приреченої на смерть екзистенції»⁶⁰.

Відомий письменник еміграції Богдан Бойчук, полемізуючи з Тамарою Гундоровою та вибірково згадуючи письменників, яких він у жодному разі не бачить серед речників «справжнього» українського модернізму (поетів-молодомузівців, В. Винниченка, І. Франка, Лесю Українку, Г. Хоткевича), несподівано називає й Василя Стуса, – «всі вони не модерністи»⁶¹. За вузького розуміння того, що таке модернізм, – Василь Стус, однозначно, не є модерністом, позаяк цілковито належить експресіонізму. Утім, Б. Бойчук має на увазі дещо іншу «чистоту» термінології. За широкого підходу, який розглядає модернізм як складний філософський та етико-естетичний комплекс ідей і стилів, та який принципово протистоїть традиційному реалізму та всім можливим міметичним теоріям і практикам у мистецтві, – годі й шукати більшого модерніста, аніж теоретик, історик і віртуозний практик літератури Василь Стус. Навіть і дилетантові має бути помітно, що Стус є надзвичайно цілісною натурою, яка на диво органічно поєднує творчість і життя (щось подібне в українській літературі змогли втілити хіба що Володимир Свідзінський та Ігор Костецький).

⁶⁰ Москалець К. Василь Стус: незавершений проект / Костянтин Москалець // Київська Русь. – 2007. – Кн. 1. – С. 39.

⁶¹ Бойчук Б. Невивчений український модернізм / Богдан Бойчук // Критика. – 2010. – Число 1-2. – С. 35.

Зазвичай, увагу читачів привертає поетична творчість Василя Стуса і, дещо меншою мірою, епістолярій. Але в численних на сьогодні стусознавчих статтях, за незначними винятками, домінує підкреслено утилітарний, прагматично-прикладний або, часом, і відверто мітинговий підхід, продиктований цілком зрозумілим фактором постколоніального статусу української літератури⁶². Проте, як правило, забувають, що Василь Стус є поетом складним, неелементарним, достатньо герметичним або й вишукано-елітарним. Він не для всіх є доступним через кричущу необізнаність широкого українського читацького загалу з модерною світовою літературою, яка не так давно почала входити до вітчизняного гуманітарного дискурсу. Аналогічно з перекладами, корпус яких виразно свідчить про зацікавлення Стуса західними митцями *експресіоністичної* (в найширшому значенні) *парадигми*. Окрім невеличкої добірки, названої самим автором «З німецьких експресіоністів» (В. Клемм, А. Еренштайн, Г. Бенн), Василь Стус наполегливо та зацікавлено перекладає Р. Рільке, Б. Брехта, П. Целяна, Е. Кестлера, Г. Енценсберґера, Д. Унґаретті, Ф. Г. Лорку, М. Валека, – письменників, кожен з яких тією чи іншою мірою віддавав належне естетиці та етиці світового експресіонізму. Як слушно зауважує М. Гончарук, «в полі зору українського поета опинились твори найбільш "крайніх" німецьких експресіоністів першої половини ХХ ст., з їхнім вкрай суб'єктивним баченням світу, загостреною емоційністю та ірраціональністю художніх образів, різкою контрастністю засобів вираження – і в цьому відчувається якийсь перегук з власними творчими шуканнями Стуса кінця 60-х – поч. 70-х років. Існують й інші, непрямі, вказівки саме на творче зацікавлення поезією експресіоністів»⁶³. Говорячи про «інші, непрямі, вказівки», автор має на увазі літературознавчі статті Василя Стуса, зокрема статтю, присвячену німецькому експресіоністові Гайнріхові Беллю («Очима гуманіста»), етика якого надзвичайно імпонувала самому Стусові. Художня проза, літе-

⁶² Слушно указує саме на цю проблему дослідник з діаспори М. Павлишин: «Бо, як реакція на режимне приховування поезій і на вбивство самого поета, з'явилися нові шаблони сприймання Стуса: Стус – приклад людської нескореності перед тоталітаризмом, символ національної гідності, Стус – мученик, Стус – "син Тараса". Усі ці загальні місця висловлюють щирю правду, але вони обмежені кутом зору колонізованої та пригніченої культури, яка примушена оцінювати кожне явище як зброю в боротьбі за виживання. А при цьому випадає з поля зору те, що може мати резонанс поза парадигмою колоніалізму і, навіть, здатне співдіяти в побудові постколоніальної культури». Див. докладніше: Павлишин М. Канон та іконостас... – С. 172.

⁶³ Гончарук М. Примітки // Твори: У 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів.: Просвіта, 1998. – Т. 5 (додатковий): Переклади. – С. 364.

ратурно-критичні статті та літературознавчі розвідки Василя Стуса залишаються, фактично, поза увагою читачів, хоча вони і становлять четвертий том найповнішого на сьогодні видання творів письменника⁶⁴. Канонізуючи образ поета-патріота, поета-борця і активного учасника правозахисного українського руху, ми автоматично відсуваємо на маргінеси Стуса-науковця. Хоча, від початку студій в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка і аж до арешту в січні 1972 року, Стус вважав себе літературознавцем і аж потім, чи не в останню чергу, – поетом, про що сам він недвозначно повідомляє в тексті «Двоє слів читачеві»: *«Ненавиджу слово “поезія”. Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші»*.

Про серйозність намірів Василя Стуса як науковця свідчать ґрунтовні розвідки 1971 року – студії над білими плямами в історії української радянської літератури, що присвячені ранній творчості Павла Тичини (що був доступний радянському читачеві лише у відчутно спотвореному вигляді) та зовсім несправедливо забутій творчості Володимира Свідзінського. Літературознавчий і літературно-критичний доробок Василя Стуса, на перший погляд, є не надто великим за обсягом, але навіть ті праці, що представлені у 4-му томі «Творів», дозволяють збагнути, наскільки ґрунтовного літературознавця втратила українська наука через його переслідування, арешти і, зрештою, остаточне фізичне знищення у вересні 1985 року. Не маючи жодної змоги в умовах таборів і заслання працювати в царині літературознавства, Стус постійно артикулюватиме свої наукові зацікавлення та пріоритети у листах до рідних і друзів, у записках «З таборового зошита» і навіть у листах до офіційних речників⁶⁵ і радянських установ. Рефлексії автора, розсипані у листах і нотатках, свідчать про те, що гостра аналітична думка науковця продовжувала працювати навіть у неможливих умовах, як їх сам у «Таборовому зошиті» промовисто окреслює Василь Стус: *«Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку»*⁶⁶.

Естетичні смаки художника та зацікавлення науковця розвиваються і за ґратами, аж до останніх хвилин життя, хоча, за великим рахунком, Стус сфор-

⁶⁴ Про недостатню увагу до наукового доробку Василя Стуса свідчить зокрема й відсутність вступної статті та ґрунтовних приміток до розділу «Літературна критика» у 4-му томі «Творів».

⁶⁵ Див. відомі листи до Петра Шелеста, написані Стусом невдовзі після ув'язнення. Вміщені в 4-му томі «Творів».

⁶⁶ Стус В. З таборового зошита // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 4. – С. 495.

Колаж на основі роботи В. Зарецького «Орач»

мувався в основних своїх мистецьких і громадянських переконаннях ще до першого арешту. В умовах табору він, наскільки це було можливо, стежив за новинами у вітчизняній та світовій літературі, філософії. Письменник гостро й упевнено препарує сучасну йому українську літературу, зокрема порівнює українську художню прозу з латиноамериканською: «Сміх і гріх, коли конкурентом Гарсія Маркеса називають Василя Земляка, а "кортасарівський" Яворівський пише, що курка несе яйця, літаючи з Одеси в Хацапетівку! На фоні латиноамериканців тубільна проза "Києва" видається екзерсисами дитсадка»⁶⁷. В одному лише листі, заочно спілкуючись із дружиною й сином,

⁶⁷ Стус В. Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 1., кн. 1. – С. 478.

письменник згадує, даючи дуже виразні, «фактурні» характеристики десяткам вітчизняних і зарубіжних письменників. Панорамність і глибина Стусового занурення в історію літератури вражає. Зазвичай висловлюючись прямо, не вдаючись до езопової мови підтекстів, алюзій і алегорій, він відверто вболіває за українську літературу. І, як це часто буває в нього, від конкретики фактів одразу звертається до широких аналітичних узагальнень, що можуть бути підставою для характеристики всієї доби: *«Час визначає кожного митця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили – найперші упокоїлися талановиті»*⁶⁸.

Василь Стус ніколи не шукав простих шляхів – ні в житті, ні у творчості, ні в науці. Обидві літературознавчі розвідки Стуса присвячені творчості письменників, викреслених із історії української літератури. «Феномен доби» присвячена ранній творчості П. Тичини, «Зникоме розцвітання» – поезії В. Свідзінського. У зв'язку з цим можна і треба говорити про самотужки розпочатий молодим іще тоді науковцем, процес ґрунтовної реінтерпретації та моральної реабілітації розстріляної української літератури 20-х років ХХ ст. У розвідці «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)» Стус, як видається, ставить перед собою два основні завдання. Перше – це повернення ранньої творчості П. Тичини, сфальсифікованої офіційними «літературознавцями», а часом і забороненої, як от третя поетова збірка «Замість сонетів і октав», що не перевидавалася в повному обсязі з 1920-го року (вперше без купюр вона буде видрукувана лише у 1990-му році⁶⁹). Одна з центральних для розуміння гуманістичної творчості Тичини збірка була невідома українському читачеві впродовж усієї радянської історії. То чи можна за таких обставин говорити про щонайменші успіхи радянських тичинознавців, хай би скільки дисертацій вони не захистили? Крім цього, Василь Стус робить успішну спробу дослідження природи стосунків тоталітарної влади й митця. Саме тому він візьме рядки з А. Камю як motto до «Феномену доби». Проблема покарання митця державним визнанням болюча для Стуса, очевидно, не лише в історичному сенсі, але й у зв'язку з реаліями його доби. Так, він напише у листі до дружини й сина: *«Драчеві вірші в Літ[ературній] Україні – то не шедеври. Прочитав я – і гірко стало за поета. Він, мабуть, уже потерпає перед читачем, бо сам знає, що його лодія – розсохлась, відколи він її витягнув із болота шістдесятництва. Доля його дописується трагічно. Боляче мені за нього,*

⁶⁸ Стус В. Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 4. – С. 495.

⁶⁹ Тичина П. Сонячні кларнети: поезії / Павло Тичина. – К.: Дніпро, 1990. – 400 с.

як боляче»⁷⁰. Висновки Стуса про неможливість співпрацювати з політичним режимом і водночас залишатися художником збігаються з думкою іншого митця, розіп'ятого все тим же злочинним режимом, О. Довженка: «Спитай себе, в чому твоя пошлість, якщо ти сьогодні догодив всім смакам у своєму мистецтві»⁷¹. Ю. Шерех завершує свою статтю про «Палімпсести» Василя Стуса таким зауваженням: «Чи був би Стус щасливий в іншому суспільстві, поза колючими дротами малої й великої зони? Мабуть, ні. Звичайно, він не був би запроторений до "виправно-трудоxв колоній", ніхто не конфіскував би його поезій, не наглядали б кожний його крок. Але досконалих суспільств нема, і поетове серце кровоточило б на кожну особисто-людську й національну несправедливість і будувало б пекло для самого себе. Така вже Стусова вдача, така, можливо, й місія поета, кожного справжнього поета»⁷².

Василь Стус як талановитий науковець дуже добре усвідомлював необхідність реінтерпретації або і ґрунтовної ревізії історії української літератури з подальшим створенням її нового, модернізованого й, головне, – мистецьки чесного канону. Канону, що ґрунтуватиметься на засадах естетичної та національної притомності. Він відверто поставив питання з цього приводу у листі до Петра Шелеста, згадуючи крамольні, як на радянське вухо, імена М. Хвильового, В. Підмогильного, М. Йогансена, М. Семенка, Г. Косинки, Є. Плужника, М. Зерова та інших⁷³. Про це ж мають свідчити його роздуми або часом і різкі судження про творчість І. Котляревського, І. Франка, Лесі Українки – визнаних (і водночас суцільно сфальсифікованих) радянським офіціозом класиків української літератури. У своїй власній літературознавчій практиці Василь Стус розпочне цей непростий, але конче необхідний процес повернення українській літературі її найбільш цинічно спотворених письменників. Науковець встигне зробити, на жаль, небагато, але й зроблене ним викликає, щонайменше, повагу або і правдиве захоплення. За умови відсутності вільного доступу до потрібних матеріалів вражає обізнаність Стуса з історичним та історико-літературним контекстом, на тлі якого вибухає геній Павла Тичини. Василь Стус демонструє розкутість власного мислення, широку ерудицію та наукову сумлінність. У поетичній творчості Тичини дослідник

⁷⁰ Стус В. Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1997. – Т. 6 (додатковий), кн. 1. – С. 483.

⁷¹ Довженко О. Щоденник // Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник / Олександр Довженко. – К.: Веселка, 1995. – С. 544.

⁷² Шерех Ю. Трунок і трутизна... – С. 135.

⁷³ Стус В. Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 4. – С. 417 – 418.

визначає провідною рисою гуманізм, який пізніше повністю буде витравлений з поезії Тичини, заколисаного всенародною любов'ю та ненавистю водночас. «Творити – чутися в клінічній ситуації»⁷⁴, – напише Василь Стус у статті про Свідзінського. Справжній митець чужий будь-якому режимові. Навіть нейтральна щодо режиму поетика Свідзінського була потрактована як ворожа, а сам поет і його твори будуть знищені й на довгі роки викреслені з історії української літератури. Василь Стус у двох своїх розвідках першим із вітчизняних науковців зробить крок у напрямку відновлення історичної справедливості, в одному випадку повертаючи надійно приховану поетичну спадщину Свідзінського, а в іншому – ґрунтовно переосмислюючи найбільш яскравий період творчості Тичини, розставляючи не зайві навіть для ХХІ століття акценти. Не випадково, саме ці дві, суто наукового характеру праці, а не крамольні віршовані рядки, що також були вилучені під час обшуку, будуть фігурувати у матеріалах суду над Стусом 1972 року, ніби-то даючи підстави звинувачувати їх автора в націоналізмі та злочинній антирадянській діяльності. Лише на початку 90-х років ХХ ст. ці твори нарешті стануть фактом літературного життя в Україні, актуалізуючи непересічні, можливо світового значення, поетичні доробки П. Тичини й В. Свідзінського та даючи неабиякий поштовх новим дослідженням.

Слід наголосити на цільності та органічності життєтворчості – оригінальна поетична і прозова, перекладацька, епістолярна і наукова складові діяльності Василя Стуса. Цілісність його творчої палітри спонукає до виділення ідейно-стильової домінанти, що безпомилково маркує цю постать на тлі ХХ століття і дозволяє, зокрема, глибше зрозуміти феномен письменника в контексті його епохи. Він постійно прагне вийти за межі суто української офіційної літератури, водночас актуалізуючи призабуте чи пак ґрунтовно винищене в українській літературі кривавою сталінською та пізнішою тоталітарною добою. Варто звернути якнайпильнішу увагу на *експресіоністичний дух* у творчості Стуса, що аж надто виразно виявився як у житті цієї людини, так і у різножанровій творчості. Розуміння психології творчості й ставлення до природи мистецтва зраджують у випадку Стуса *суто експресіоністичний* спосіб життя та творчості. Говорячи про естетику страждання в статті «Зникоме розцвітання», Василь Стус має на увазі не суто українські реалії, а естетику ХХ століття в планетарних її масштабах: «Творчість – то тільки гримаса

⁷⁴ Стус В. Зникоме розцвітання // Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів: Просвіта, 1994. – Т. 4. – С. 346.

індивідуального болю, а наша естетика – то естетика страждання, трохи потамованої муки. В культурі страждання – вся філософія мистецтва і вся його велич з таємничими феноменами катарсису <...>»⁷⁵. І майже поруч чуємо напівіронічний висновок: «Релігія – опіум для народу, казав Маркс. Мистецтво – це теж релігія і теж – опіум»⁷⁶.

Грунтовність і чесність безпомилково маркують особливий етико-естетичний простір Василя Стуса, життя для якого ставало творчістю, а творчість – відповідно, – життям.

Друга половина 60-х років ХХ ст. – це наполегливі пошуки самого себе в собі. Це був час пошуків гуманізму та гуманістичних орієнтирів у світі культури. Не випадково він з такою надією вдивляється в суть майже непоміченої сучасниками творчості В. Свідзінського: *«Коли відшукувати композиційний центр поетичної світобудови Свідзінського, то він – у любові до світу. В такій любові, яка стала синонімом існування, його другою назвою. Жити – любити»*⁷⁷. Не менш пильним є погляд в очі німецького письменника-гуманіста Г. Белля: *«А генеральна тема Белля – це тема маленької людини, малої, передусім, у силу того, що обставини, в яких вона живе, залишають для цієї людини дуже невеликі можливості існування. Точніше було б сказати, що це людина з великої літери, яку убгали в затісну коробку дозволеної тоталітарним режимом екзистенції»*⁷⁸. Виникає чітке усвідомлення пріоритетів у мистецькій діяльності: *«Від протоколювання трагічного життя індивідуальності до усвідомлення трагедії суспільства – ось параметри Бельової історіософії доби»*⁷⁹. Ці наполегливі пошуки гуманізму в світі культури й приводять Стуса до експресіоністичної конвенції як такої, що чи не єдина лише й обстоє права людини на власну самість у сьогоденні, відкриваючи водночас перспективу майбутнього для всього людства. Варто зауважити, що якихось особливих ілюзій щодо спроможності мистецтва й культури на шляху порятунку людини ХХ століття Василь Стус, можливо, й не має: *«Є чимало підстав сумніватися в моральності мистецтва. Всі його чесноти держаться на нереальній основі. Навіювана мистецтвом добра соціальна етика виводиться з позиції нашої повної безсилості перед життям, нашої, вже успокоєної, капітуляції перед*

⁷⁵ Стус В. Зникоме розцвітання... – С. 347.

⁷⁶ Стус В. Зникоме розцвітання... – С. 347.

⁷⁷ Стус В. Зникоме розцвітання... – С. 354.

⁷⁸ Стус В. Очима гуманіста // Стус В. Твори: у 4 т., 6-ти кн. / Василь Стус. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 202.

⁷⁹ Стус В. Очима гуманіста... – С. 202.

труднощами існування»⁸⁰. Але сумніви долаються невичерпною пристрастю⁸¹. Той, у кому «уже народжувався Бог», не міг бути іншим. Відтак, він органічно приєднується до того мистецького дискурсу, в якому давно не говорять, бо місце розмови і бесіди остаточно заступив собою крик ураженої людини. Свинська егалітарність радянського соціуму лише якнайкраще відтінює шляхетну поставу Стуса, – послідовного й мужнього у своєму безнадійно-індивідуальному бунті митця-експресіоніста.

Ким був поет Василь Стус для української літератури 60-х – 80-х років ХХ ст.? Ким ми бачимо його сьогодні? Кость Москалець, один із найбільш проникливих вітчизняних стусознавців, написав про труди і дні поета як про *незавершений проект*: «Очевидно, для українського літературознавства Василь Стус і досі залишається надто недосяжним на підкорених ним верховинах

⁸⁰ Стус В. Зникоме розцвітання... – С. 346 – 347.

⁸¹ Див.: Квіт С. Між етикою і пристрастю... – С. 148 – 155.

духу, що є зайвим свідченням незавершеності його екзистенційного проекту, котрий полягав у докорінній модернізації (а не постмодернізації) національної культури»⁸². Але така риторика вимагає уточнення в дусі Ю. Шереха, бо просто згадка про незавершений проект відсилає читача до концептуальної думки Юргена Габермаса й навіть до його відомої статті⁸³, тоді як у випадку зі Стусом, що світоглядно й за стилем належить експресіонізму, засадничо не можна оперувати поняттям завершеності. Поет, попри всі негаразди з вітчизняним літературознавством, і досі стоїть на сторожі тих ідей, про які говорить К. Москалець: «Починаючи з найраніших поетичних спроб і закінчуючи "Палімпсестами", Стус невтомно розробляє той пласт ідей, що безпосередньо пов'язаний із культурно-етичними проблемами сьогодення. Поезія Василя Стуса – це насамперед філософія й етика у віршах, дослідження складних моральних колізій тоталітарного суспільства, драматичне осмислення екзистенційного й естетичного досвіду людини ХХ століття, яка стала об'єктом нечуванних раніше соціальних експериментів, позбувшись своєї закоріненості, а відтак – і засадничих критеріїв та орієнтирів. Уся творчість Стуса є спробою виробити нові критерії і започаткувати нове сумління, підтвердивши їхню спроможність власним життям»⁸⁴. Василь Стус як митець виявив патологічну адекватність своїй долі⁸⁵. І то не лише за мурами радянської імперії. «Експресіоністи, – писав Вальтер Мушґ у своїй книжці "Від Тракля до Брехта. Поети експресіонізму" (1961), – говорять з нами як сучасники, і навіть їхні слабкості та помилки приваблюють нас сильніше, ніж майстерність тих, хто не схвильований по-справжньому. Їхні твори доводять, що геніальну творчість експресіоністів неможливо подолати іншим стилем до того часу, поки існує загроза людству – та загроза, відгуком на яку й намагався бути експресіонізм»⁸⁶. Експресіонізм є одним із найбільш життєздатних стилів, позаяк його технічний мистецький арсенал спирається на гуманістичну етику (з виразним метафізичним присмаком). А загрози для людства, на жаль, не минають, вони лише трансформуються й перетворюються на все більш небезпечні.

⁸² Москалець К. Василь Стус: незавершений проект... – С. 45.

⁸³ Хабермас Ю. Модерн – незавершений проект // Вопросы философии. – 1992. – № 4.

⁸⁴ Москалець К. Василь Стус: незавершений проект... – С. 30.

⁸⁵ Див. про це докладніше: Соловей О. Василь Стус і адекватність літератури / Олег Соловей // Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. збірник. – Випуск 10. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 452 – 462.

⁸⁶ Цитую за: Рихло П. Рецепт німецького експресіонізму в поетичній творчості Рози Ауслендер / П. Рихло // Експресіонізм: Збірник наукових праць [Випуск 3] / упорядник Т. Гаврилів. – Львів: Класика, 2005. – С. 129.

Сумні і сміх, наче пшениці,
уже без неба і без крив,
обсіяли край своїх могил —
пшениці не добувають водичці.
На чорній землі віковим
досада цуряться з досади
їм спільної немає рад,
кородісний їм спільний дім.
Тоді спорітали пшениці
і талоча ми думи ступає
і будять мертвий — не розбудять
і не доклинавши — клянуть.
Накреслювалася їм пшениці —
спадна, ухотисна, утвізна
і настал година грізна
і сурми донь в сго гора рвуть

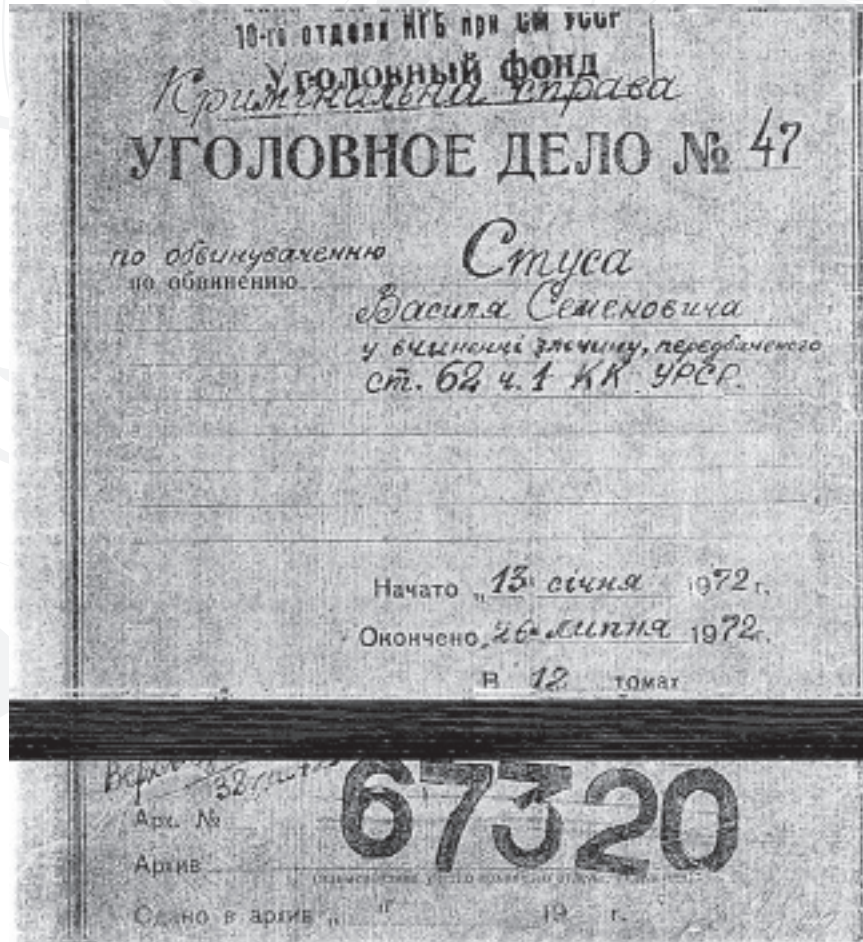
Невідзначне місто дорос
вирішлось колючим скачком часті
і днів старі наринувли на насгі

«ОЦЕ ТВОЄ НАРОДЖЕННЯ НОВЕ...»

Вся суть твоя — лише в поеті,
а решта — тільки перегній,
що живить корінь. Золотіє
над осінь яблуневий сад.
Блажен, хто тратити уміє,
коли заходить час утрат.

Василь Стус

У січні 1972 року за Василем Стусом нарешті прийшли. Після обшуку він був заарештований і поміщений до камери попереднього ув'язнення Київського КДБ. 13-го січня відбувся перший допит. А за декілька днів поет почне писати вірші. Далі — ще й активно працюватиме над перекладами з Гете. Дивною представляється назва цієї в'язничної збірки поезій та пере-

- кладів – «Час творчості»; дивними, як для пересічного читача, видаються вже
- кілька перших поезій збірки, написаних 18-го січня. У них немає розпачу,
- страху і тривоги. Психіка поета аж надто нетипово реагує на нові життєві
- обставини. Без перебільшення, страшні та гнітючі обставини та умови. Навіть
- не вдаючись до порівнянь із іншими дисидентами, можна стверджувати, що
- поведінка Стуса в камері виглядає безпрецедентною. Таке відчуття, що поет
- і людина нарешті з'єдналися в остаточній й довершеній цілісності і дбають
- лише про своє етичне й творче самозбереження та подальше кшталтування
- – вдосконалення.

Ось перша поезія збірки:

*Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать –
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув блаженно:
ота зоря – то тільки скалок болю,
що вічністю протягий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху,
хреста і долі – ніби вічна мати,
вивищена до неба (від землі
на відстань справедливості), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди:
бо жити – то не є долання меж,
а навикання і самособою-
наповнення.*

*Лиш мати – вміє жити,
аби світитися, немов зоря.*

Складно про це говорити, але поет демонструє ледве не повне відчуження від себе колишнього. Він поводитьсь так, ніби нарешті опинився вдома, у тому просторі, в якому панує творчість, і в якому йому затишно та комфортно, незважаючи на окремі зовнішні прикмети тюремної камери. Того ж дня було написано ще кілька віршів, наприклад, ось цей:

*Яке блаженство – радісно себе
пуститися, неначе човен берега.*

*Не нарікай і не шкодуй, сердего:
тобі все ближче небо голубе.
Як легко, збувшися старих вериг,
почутись вільному, з собою в парі!
В нічнім вікні горять волосожари
снігів і криків, усмішок і криг,
що, слава богу, видяться крізь відстань.
Блаженна смерте! Рано ще! Не надь.
Та довжиться твоя висока падь
і душу виголублює пречисту.*

Поетичні рядки щедро йдуть до поета, розуміючи, як вони йому потрібні. У цих перших в'язничних віршах випростовується один суцільний мотивний комплекс, який засвідчує плідні пошуки власної гармонії, шлях до якої лежить через напружене внутрішнє життя духу, власне, через художню творчість, сповнену осяянь і прозрінь. А ще – щохвилинного кшталтування, особливого духовного гарту. Вистачає тут і внутрішньої боротьби із самим собою, або з тим, хто всередині людини протистоїть їй, намагаючись збочити із заповіданого шляху. Свідомість поета відчуває початок нового етапу життя – найбільш гострого та небезпечного, і водночас – цей етап сприймається ним як щедро надана можливість – творити й створити прецедент перемоги людського духу над найжахливішими обставинами та випробуваннями:

*Оце твоє народження нове –
в онові тіла і в онові духу.
І запізнавши погляду і слуху
нового, я відчув, що хтось живе
в моєму тілі. Нишком вижидає
мене із мене. Вабить повсякчас,
щоб погляд мій засвічений обгас,
неначе свічка. Врочить і навчає,*

*що хай би грець, що й місця не знайду
од погляду зухвалого, що сниться
і видиться, коли мою біду
дотіпує громохка громовиця.
Це він для тебе обживав ці мури,
іще тебе не знаючи? Це він
шукає шпари у твоїй натурі,
аби солодкий близити загин?
Геть одійди, почваро, і не смій
ні кроку ближче. Згинь, гидка почваро!
Але ж – нестерпна – безневинна кара,
хоч ти сказись, хоч ти збожеволій.*

14-го червня 1972 року Василь Стус напише дружині й синові листа. Тут так само немає деталей тюремного побуту, натомість, є вірші й переклади, праця й високий дух поета:

«Вальочку, ластівочко!

Вітаю Тебе з днем народження. Тебе, маму, Дмитричка я бачу мало не щодня. І всіх люблю. Люба моя, приготував Тобі подарунки – недорогі, але від щирого серця: майже 200 віршів і майже 100 перекладів.

Бажаю здоров'я і щастя, скільки Бог дає, скільки дозволено.

Не муч мене дорогими передачами. Не треба витрачатися на них.

Цілую – всіх Вас. Тебе – насамперед.

Шануйся, ластівочко, і бережи ластовенятка нашого коханого.

Я ще прибіюсь до Тебе – з віршами і з усім гамузом.

Василь

Дмитричку, жди татка».

Складно робити припущення, звідки поет черпав такі потужні душевні сили, але можна припустити, що цим джерелом виступає його відчайдушна віра в добро, у власне призначення поета та в свою стражденну землю-батьківщину. Його рядки спроможні викрешувати-породжувати енергії воїстину якогось нетутешнього походження:

*Уже моє життя в інвентарі
розбите і розписане по пунктах,
як кондаки твої і тропарі.
І тільки дух мій ярим громом бухне
над цей похмурий мур, над цю журу,
і над Софіїну дзвіницю зносить
угору й гору. Хай-но і помру –*

*хай він за мене відтонкоголосить
три тисячі пропащих вечорів,
три тисячі світанків лебединих,
що оленями йшли між чагарів
і мертвого мене не розбудили.*

Про творчість як солодке довічне прокляття, про суть поетичного ремесла, про покликаних і обраних він говорить:

*Вік би не бачити й не чуť
про тебе, скрипка чорна,
а вірші йдуть, і йдуть, і йдуть,
неначе кров із горла,
і пахнуть рудою, котра
уже напівзабута,
і пахнуть м'ятою. Добра
сам Бог мені прелютій
був зичив, даючи цей хист
проклятий – віршувати
на власну голову. А зміст?
А змісту не добрати.
Коли топилася душа
в грайливім струмуванні,
ти необачно полишав
всі приписи посланій,
де стільки ком, рисок, крапок –
сам чорт там шию зверне.
Сердечний наживеш порок
чи совісті каверни.
Добром об'яснена душа*

*велить вогнем палати.
Ти лиш за хистом полишав
право – обирати
собі дорогу. Бо не він,
а ти – був раб. Не блазнем,
а рудокопом. Домовин
таланту вічним в'язнем.*

Василь Стус підсумовує збірку віршем із добре впізнаваними мотивами виключного авторського стоїцизму й невитравною вірою у всеперемогу добра над темрявою. Прощальний акцент є, але він позбавлений присмаку поразки. Для поета все лише починається:

*Напевне, так і треба –
судилося бо так:
упали зорі з неба
і надломали мак.
Така знялася хвища –
ні неба, ні землі,
лиш чорне кладовище
по нищеній ріллі.
Залопотіла злива,
мов залива – гай-гай!
Кохана, будь щаслива!
Коханий мій – бувай!*

Поет відбув свій час *творчості*, – у специфічних, як на перший погляд, умовах, але не втративши гідності й гордого лику. Його *кохана*, його *коханий* і вся його рідна земля можуть тепер ним пишатися. Не ухилившись від власного жеребу, Василь Стус явив для нащадків приклад несамовитої пристрасті та любові. Услід за Тарасом Шевченком він міг би відтак повторити: «*Ми про-сто йшли, у нас нема зерна неправди за собою...*».

«ТО – ШЛЯХ ПРАВДИВИЙ. ТИ – ЙОГО ПРЕДТЕЧА»

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа, запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осіяний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не лягали ще людські сліди,
з щовба на щовб, аж поза смертні грані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди.
І врочить порив: не спиняйся, йди,
То – шлях правдивий. Ти – його предтеча.

Василь Стус

Наведена в епіграфі поезія створена Василем Стусом ще в перші дні київського ув'язнення. Євген Сверстюк зауважує, що вона стала кредо цілого його в'язничного існування. «Але втриматись на рівні цього кредо в умовах, творених віками для приниження і знищення особи, – це вимагало подвигу щоденного»⁸⁷. Стусові дуже подобався новітній стоїцизм філософії Альбера Камю – «сумління Заходу», за словами Конора О'Браєна. Герої есеїв та новел Камю – люди, які, полишивши будь-які сподівання, свідомо стають на шлях опору найстрашнішому, тому, що навіть пояснити годі – самому світоустрою в усій його абсурдності. Але герої Камю – вигадані або напіввигадані алегорії; абсурдність його світу – результат умовиводу, рефлексії, аж ніяк не життєвого досвіду: у Русі Опору Камю працює й бореться з очевидною метою – перемогти.

Василь Стус вивершує трагедію, яку Камю міг лише вгадувати: високий і страшний смисл ХХ сторіччя по вінця виповнює чашу Стусових невігаданих життя та смерті. Його лицарство, його чин ретельно зафіксовано у звітах і характеристиках таборового керівництва. Абсурдність світоустрою, проти якого скеровано все поетове існування впродовж останніх тринадцяти років його життя, затверджено й освячено типовими статутами виправних закладів.

⁸⁷ Сверстюк Є. Базилеос // Блудні сини України / Євген Сверстюк. – К.: Товариство «Знання», 1993. – С. 10.

*Аби лиш подолати гнів,
сторозтриклятий гнів здолати,
я б поіменно міг назвати
усіх братів, усіх катів.
Та погляд застує імла,
і ти, мов лев, у цій оборі,
де стільки кроків в коридорі, –
аж світ зайшовся дубала!
Намарне. Бога не гніви –
хай б'є пропасниця тобою,
допоки вижде час двобою
той вершник, що без голови.*

У грудні 1972 року Василя Стуса етакують до виправно-трудового закладу ЖХ-385/3-5 селища Барашево Мордовської АРСР, на місці присвоївши йому нагрудний знак № 200. Тут його стрічають і Сізіфова гора, і Сізіфів камінь. Стус стає на шлях перманентної і, очевидно, безнадійної непокори. Перші дисциплінарні покарання – за відмову носити той-таки нагрудний знак, порушення внутрішнього розпорядку, зневагу до соцзмагання, «несколько голодовок от одних до пяти суток», «политико-массовые мероприятия посещает нерегулярно», невихід на «Всесоюзный воскресник» 22 квітня 1973 року, зверхнє ставлення до таборового персоналу тощо. Це символічний протест, який викликав неспівмірно болючіші санкції: позбавлення чергового побачення, тижневі терміни в ШЗО, кількамісячні утримання в приміщеннях камерного типу.

Зовнішня історія Стусового сидіння перших років – це літопис принципово *персонального*, сказати б, поетичного опору. Василю Стусу вповні довелося самим єством всотати знану з книг про минуле ситуацію «закиненості». У всесвіті, з якого два зовнішні виходи – камерне віконце й вічко наглядача – і два внутрішні: пам'ять і сни, – поет дорівнює буттю, його біографія дорівнює всесвітній історії. Єдине, на що спроможна людина, – відповідати за саму себе. Євген Сверстюк дуже влучно проілюструє цю ситуацію, поєднуючи зовнішню та внутрішню біографії Стуса: *«Тюремні колізії Стуса – не просто в його характері. Характер його збудований на прийнятті правди й добра. Колізії – в абсурдній ситуації, коли одверте насилля руйнує твою основу. Не може ж чоловік, який розмовляє з Богом, якому відкрилося вічне, який бачить все поза тимчасовими тюремними клітками, не може після того, як "зоря сіяла нині вранці", пройти через тюремні двори, сісти на прикутий до підлоги стілець і відповідати на підлі запитання: "Про що ви розмовляли три роки тому з друзями?", "Яка дівчина вам друкувала вірші?", "З якою метою ви написали вірш «Звіром вити, горілку пити?»» Не може! Він приречений на вибух»⁸⁸. У цей період Стус плекає свій самотній бунт, у жодному разі не намагаючись зіграти роль провідника, запалити своїм словом або прикладом інших, виконуючи на позір непомітну, але вкрай важливу роботу.*

16 липня 1975 року Василя Стуса «заточкою» поранив кримінальник, 2 серпня – загострилася виразка шлунку та стався внутрішній крововилив.

⁸⁸ Сверстюк Є. Базилеос // Блудні сини України... – С. 10.

Секретариат ЦК КПСЗ
 Москва, Кремль
 № 2. Лек
 от 08.01.1938
 Васильев
 1938
 А.С.К.

ВАСИЛЬЕВ ВАСИЛИЙ
 1938

А.С.К.

АСУМ
 Фамилия: Васильев
 Имя: Василий
 Отчество: Васильевич
 Дата: 8.1.1938
 Место рождения: Ростовская область
 Место рождения в документах: Ростовская область

А.С.К.

Передать копию для КОЛЛЕКЦИИ МОСКОВСКОГО МУЗЕЯ - СПЕЦИАЛЬНАЯ КОПИЯ ПРЕДНАЗНАЧЕНА ДЛЯ АРХИВА

Анкета зрелостяного

Фамилия, имя и отчество: Васильев Василий Васильевич

Пол и место рождения: Муж, Ростовская область, Ростовская обл.

1. Где вы жили до поступления в школу (укажите адрес): г. Ростов на Дону ул. Мухоморова 23 201

2. Профессия и образование: Филолог

3. Должность в настоящее время или последнее место работы (укажите район, область и номер улицы): Классный руководитель

4. Образование: Ученый

5. Гражданство (при отсутствии паспорта указать, какой документ удостоверяет личность или наличие ее копии): СССР

6. Адрес: г. Ростов, ул. Мухоморова 23

7. Сведения об образовании (наименование школы, техникума, вуза, института и т.д.): Ростовский педагогический институт

8. Сведения о службе в вооруженных силах: из спец. мол.

9. Сведения о военной службе (наименование части, воинского звания, должности, специальности и т.д.): не служил

Якби не голодування жінок-політв'язнів – Н. Світличної, І. Стасів-Калинець, Н. Садунайта та інших – Стус би загинув. Наступні чотири місяці поет перебуває в центральній мордовській лікарні, де, спілкуючись з політзеками з таборів тюремного типу, надає їм інформацію про в'язнів-ІТЛівців («шпиталька» – це ж вузол зв'язку, це всі знають», – згадує Василь Овсієнко). Данило Шумук напише, що «із Стусом нам приємно було підтримувати контакт, бо він був настільки інтелектуальний, що ніколи не брався нас повчати, як нам треба жити, і кого ми повинні слухати, і чії накази виконувати»⁸⁹, чим відрізнявся від багатьох своїх братів у неволі. Стоїцизм, тиха готовність до самопожертви й подвигу заради незмірно більшого за будь-яке людське страждання і, звичайно ж, якась вроджена скромність справжнього аристократа, – те, що вражало у Стусові його нечисленних співрозмовників того часу. Данило Шумук згадує, що не міг збагнути, як людина, понівечена пораненням, тяжкою виразкою, складною операцією («Я витягнув його з моргу», – сказав хірург Центральної лікарні), людина на межі смерті, має силу радіти вдало підбраному до незакінченого вірша слову чи рядкові («– О! Даниле, мені нині один вірш дуже добре вдався! – весело, сяючи своїми добрими очима, сказав Стус»)⁹⁰, як герой і страдник, яким уже тоді вважали Стуса ті, хто його знав, може свій протест визначити в давньоукраїнському, сквородинівському стилі самоприниження: «Ваша школа, Даниле, це школа війни, школа строгої дисципліни, субординації і почуття відповідальності, а ми, молодше покоління, виховане після війни, і тому в нас такого почуття обов'язку немає. Ми солідарні по-святочному, а ви – по-бойовому»⁹¹.

І рік тут, звісно ж, не лише в Стусовому характері. Згадуючи про свої зустрічі з ним у найбільш критичний період його першого ув'язнення, Данило Шумук говорить, що «на моїх очах Стус виростав у Велетня нескореного Духу і чистої Великої Душі»⁹². Ці на позір пафосні слова політв'язня із понад 40-річним стажем перебування в польських, німецьких та радянських таборах перетворюються на звичайне розшифрування «об'єк-

⁸⁹ Шумук Д. Я також знав Василя Стуса / Данило Шумук // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина... – С. 80.

⁹⁰ Шумук Д. Я також знав Василя Стуса / Данило Шумук // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина... – С. 83.

⁹¹ Шумук Д. Я також знав Василя Стуса / Данило Шумук // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина... – С. 84.

⁹² Шумук Д. Я також знав Василя Стуса / Данило Шумук // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина... – С. 84.

тивних» характеристик керівництва табору: «...ухудшил свое отношение к труду», «в обращении с работниками ИТУ... вел себя высокомерно, дерзко, не скрывая своей ненависти к ним... Работников администрации называл садистами», «в личных беседах ведет себя высокомерно, дерзко, вину свою не признает, пытается оправдаться методом клеветы на КПСС, Советское государство и исправительно-трудовую политику СССР» тощо.

А ще є самохарактеристики – це спроби проникнути у власне єство, вивести свій дух з манівців «занадто людських» гострих тілесних і душевних мук на битий шлях чистого страждання та істинного буття:

*Між загород відшукуємо рай,
цвітуть кульбаби й бурштинові бджоли
геть впокоїли простір надокіла,
що кращого у Бога й не питає.
Забудься сном несклеплених повік,
занурившись у намороч чекання,
де почезає зустріч і прощання
і бідам загубився довгий лік.
Впокоєний гойдається мишій,
мордовський вітер накликає хмари,
стань на межі віддячення і кари
і щастен будь, о в'язню молодий!*

У цьому химерному українському двосвітті (Шевченків «неначе справді рай», але «між загород»!) – благословенному проклятті нашої культури від часів Бароко – зріє не лише Стусів поетичний експресіонізм, але й неформальна логіка його вчинків. Бунт Василя Стуса в цей час майже ніколи не виходив за межі тієї території, яку можна назвати особистим моральним кодексом. Це не було подібним до поведінки переважної більшості нескорених політв'язнів, які так чи інакше намагалися згуртувати довкола ширший колектив однодумців. Протест Стуса був протестом не політичним,

а етичним, а відтак персональним: у кожному найменшому прояві несправедливості з боку таборового начальства він вбачав не так злочинний акт репресивної радянської системи (погляд, власне, дисидентський), як гримасу абсолютного Зла. Уся ця безперспективна самотність голодувань і ШІЗО, порушення форми одягу, відривання номерних нашивок – це те, в чому Зло мало вгадати свою власну нікчемну абсурдність:

Що ти мрієш, страднику нещасний?

Що ти мрієш – сонцем світовим?

*Грім гримить – громохкий і напасний,
землетрус, і блискавиця, й дим.*

*Камера твоя – в чотири мури
простору. Віконце. І ланці.*

*І обличчя – сіре од зажури,
бо зійшлись початки і кінці.*

Місто сонця пахне смертним тліном.

Кожен віри відгонить небуттям.

*Світ творити – ницим і уклінним,
і підніжкам – тішитись життям.*

Яма крокодиляча і велья

і полледро – тільки це твоє!

Як безобрійна нічна пустеля –

все апокрифічне житіє.

Божевіллям прихистись од люті,

од тортури – смертю прихистись.

Сплять мерці – у кригу мурів вкуті.

Люди – будуть? Чи були – колись?

(«Кампанелла»).

За межі особистого протесту Василь Стус виходив тоді, коли не міг стерпіти знущань над іншими. Михайло Хейфец – товариш Стуса по Дубровлагу, який став прототипом Ізі Кацмана у відомому романі Стругацьких «Град обреченный», – наводить спогад іншого в'язня Бориса Пенсона про один з таких «публічних» актів непокори Василя Стуса: «...В январе 74 года умер в больнице заключенный литовец Клеманскис⁹³. "Он был по-лагерному хороший товарищ", – сказал о нем Василь. И вот Стус на проверке вышел перед строем: "Умер наш товарищ. Он лишен последнего утешения: чтобы в последнюю дорогу его проводили те, кто делил с ним хлеб и соль..." – "Стус, прекратите заниматься агитацией!" – "...Давайте сделаем, что можем: снимем в память его шапки". – "Стус, прекратите!" Но все, даже "сучня", сняли шапки, весь строй. Возникло дело о "митинге, организованном Стусом в лагере". На следствии он упрекнул начальника, майора Александрова: "Как вам не стыдно! Фашисты, и те отдавали гробы и урны с прахом заключенных, если это были их граждане, а вы..." Итог – шесть месяцев БУРа, лагерной тюрьмы. Так жил в лагере Стус»⁹⁴. У таборовій характеристиці цей виступ було означено як «самовольное выступление перед строем осужденных... с клеветнической речью на исправительно-трудовую политику»⁹⁵.

У листі до Віри Вовк від 21 липня 1975 року, ніби передчуваючи свою подальшу муку, Василь Стус напише, трохи переінакшивши слова Рільке, над перекладами елегій якого напружено працюватиме й тут: «*Mein Wachstum ist: der Tiefbesiegte von immer Grosserem zu sein*» («Мое зростання в тому, що я переживаю поразки з щораз більшими супротивниками»). Щоб не бути голослівним, поранений перед тим якимось зеком, Стус наступного дня наражатиметься на небезпеку карцеру, не з'явившись на вечірню перевірку. Обмежилися доганою.

1975 року якийсь новітній лихий Вергілій провів Василя Стуса всіма колами таборового пекла. Найголовніше відкриття – медичні заклади для в'язнів. Згаданий уже Борис Пенсон (один з групи євреїв-«відмовників», що 1970 року намагалися захопити літак з метою еміграції) у листуванні з В'ячеславом Чорноволом наводить інфернальну характеристику

⁹³ Литовський партизан, засуджений на 25 років.

⁹⁴ Хейфец М. Место и время. Русское поле // Избранное: в 3 т. / Михаил Хейфец. – Т. 1. – Харьков: Фолио, 2000. – С. 132.

⁹⁵ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 332 – 333.

Центральної лікарні Дубравлагу, створену її пацієнтом Стусом: *«Таборова лікарня – заклад доволі дивний. Сенс її – поєднати каґебітську жорстокість з професійним обов'язком лікарів... Центральна лікарня Дубравлагу має хірургічне, терапевтичне, зубопротезне відділення, спеціальні корпуси для душевнохворих, пацієнтів з туберкульозом і хворобою Боткіна. Є тут і фізіотерапевтичний і рентгенівський кабінети. Але все це – лише бутафорія, зумисне громіздка, аби приховати лаконічну правду: центральним корпусом лікарні є морг... Здається, одна з функцій лікарні – забезпечити тиху смерть ув'язненого, подалі від зони, від товаришів. Смерть без свідків – найкраща смерть для зека, його останній обов'язок»⁹⁶. У цьому пеклі Стус писав вірші, а також – з листа до Віри Вовк – *«якийсь час доводив сонети Рільке до нової кондиції. Один із них перепишу Вам, аби знали, що часу не марнував»* (характерна для Стуса самоіронія навіть на межі смерті).*

У листопаді цього ж року Василя Стуса переводять до Ленінградської обласної тюремної лікарні ім. І. Гааза. У листі до батьків поет напише: *«Я втішаюся тим, що лікарня тутешня досить добра і, сподіваюся, місцеві лікарі нададуть мені дійову допомогу»*. Багато читає і перекладає Рільке. Чекає від рідних на оригінали Гете. Не відомо, які насправді були умови в цій заснованій відомим лікарем-філантропом лікарні у середині 70-х років ХХ ст., але згодом саме в ній «психологічній обробці» було піддано московського правозахисника Володимира Некипелова⁹⁷, і за загадкових обставин – скоріше за все, внаслідок здавна культивованого в КДБ «медичного вбивства» – загинув український дисидент Валерій Марченко⁹⁸. *«10 грудня мені зробили операцію Більрот-1 (резекція 2/3 шлунка, здається, з частковим збереженням 12-палої кишки). Було виявлено, що на місці виразок (мав не одну, а дві, другу й рентген не фіксував) у мене утворилася була діра, а я переносив цю перфорацію на ногах»*, – напише невдовзі Стус у листі до дружини. Тут він пройде і через стан клінічної смерті.

⁹⁶ Чорновил В. Диалог за колючей проволокой / В. Чорновил, Б. Пэнсон // Континент. – 2012. – № 151. – С. 35.

⁹⁷ Завойский К. Тайно приговоренные. Как убивали члена московской хельсинской группы Виктора Некипелова / К. Завойский, В. Крыловский // Мосты. – 2009. – № 12. – С. 54.

⁹⁸ Крыловский В. Валерий Марченко. Хроника убийства (Глава из будущей книги «Тайно приговоренные») [Электронный ресурс] / В. Крыловский // Режим доступа: <http://maidan.org.ua/static/mai/1143491253.html>

Між двома тюремними лікарнями Василеві Стусу трапилася нагода побувати в Києві, коли його під спецконвоєм доправили на «бесіду» з гебістами просто з Мордовії. Здавалося б, ось він – Київ – місто, де твоя молодість і твоя родина. «Уклонися від мене київському небові, київським світанням і вечорам, київському Дніпрові й київським соснам. І – великий мій уклін Софії Київській. Згадую – як то славно вона, диво-птаха, щебече з-над досвіта у вранішньому тумані. А Ти не можеш її поцілувати – за мене? Цілуй її, Софію Київську!», – писав Стус дружині за півмісяця до короткочасного повернення. Але тут на нього чекатиме спізнання того, що було відомим багатьом в'язням – повернення на батьківщину виявилось переведенням з «малої зони» на «велику». Від тяжко хворого Стуса чекали на каяття й зізнання, з обов'язковими доносами на інших, причетних до антирадянської злочинної діяльності. Цей досвід – осучаснений варіант того, що Шевченко визначав як існування «на нашій – не своїй землі» – стає для Стуса частиною його єства.

*Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти повернувся, але край – не верне:
йому за трумну пітьма кам'яна.
Як тяжко нагодитись і піти,
тамуючи скупу сльозу образи,
радійте, лицеміри й богомази,
що рідний край – то царство німоти.
Та сам я єсм! І є грудний мій біль,
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль!
Обрушилась душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
бо чезне чар твоєї Батьківщини,
а хоре серце чорний смокче спрут.*

Це не так громадянська лірика, як лірика *«вільна од всіляких злоб денних...– і це мені найдорожчі вірші»*, – як напише сам Стус у листі до Олега Орача 24 червня 1977 року. Розламаний, понівечений простір Києва, Батьківщини стає трагічним у своїй розкраєності етосом, стає майже фізичним болем душі, спраглої бодай якогось опертя. Про власне поетичний вимір цього болю у своїй прекрасній передмові до *«Палімпсестів» – «Трунок і трутизна»* – сказав Юрій Шерех: *«Колись Шевченко писав про Україну як нашу не свою землю. Мова йшла, насамперед, про панування чужинців, але звичайно також і про внутрішнє підпорядкування, про неволю не тільки, сказати б, ззовні, а і зсередини. У Стуса ця друга тема стає провідною. Репертуар гнівнонаболілих закидів, обвинувачень і нищівних окреслень на адресу “свавущих і пришелепуватих землячків” здається безмежним. Ось дещо з нього: “феєричні пройди”, “байдужі баляндрасники”, “ревні раби”, “байдужі земляки”, “мала смердюча калабаня, де вітер остраху гуляє”, “запах трутизни”, “душ спресованих мерзлота вічна”, “рід без’язикий”, “ку-*

бляться зґвалтовані іуди”, “цвинтар душ на білім цвинтарі народу”, “німі раби, сном окриті”, “торговище совістей, радощів, душ”, “землячки-дантеси, шанталаві, недоріки”... Образи такої тональності взагалюються в образ самої України, зрадженої й зрадливої, моєї й чужої мені, божевільної “вичужилої вітчизни”, “храму, зазналого скверни”, “нестерпної рідної чужини” – України, де нема живих людей»⁹⁹.

Після нашвидкуруч проведених реабілітаційних заходів у лікарні ім. І. Гааза Василя Стуса етапуєть назад до Мордовії – упродовж 10 днів майже без їжі. По прибутті на місце на нього чекатиме ще одна неприємна несподіванка – переведення до іншого табору – ЖХ – 385/17 у селищі Озерний (мордовською красномовніше – Умор). Усі речі, а головне – рукописи, залишаються розкиданими по колишніх місцях ув’язнення. Василь Овсієнко висловлює думку, що головною причиною переведення Стуса «у цю глухомань» стало небажання тримати його на одній зоні з В. Чорноволом та В. Лісовим. Відтак, у перших листах, які отримують цієї пори його рідні, Стус пише, що тут геть відсутнє бодай якесь товариство. Та й усього в Озерному на цей час лишається тільки 70 зеків. Стусові «пощастило» бути одним з останніх в’язнів Дубравлагу, адже ще 1972 року більшість його насельників перевели до пермських таборів. Це була зона суворого режиму. «Та й знаменита, нівроку, – пише В. Овсієнко, – Тут Валентин Мороз написав свій “Репортаж із заповідника імені Берії”. Тут сиділи росіяни Юлій Даніель і Андрій Синявський. Тут починав свій термін В’ячеслав Чорновіл. Звідси недавно спровадили у Володимирську в’язницю латвієць Гунара Роде, росіянина Євгена Пашніна, московського демократа Кроніда Лобарського, українця Дмитра Квецка, а за день до мого приїзду сюди – славного хлопця із Самбора Зоряна Попадюка»¹⁰⁰. З українських дисидентів тут був лиш один – Василь Овсієнко, який з «таборової пошти» вже чув усю історію про крововилив, протест політв’язнів, етапування до Києва, Гааза тощо.

Невдовзі після знайомства Василь Овсієнко на території табору показав Стусові місце загибелі Миколи Сороки – одного з найавторитетніших діячів ОУН у Гулазі, учасника Кенгірського повстання, який 37 років

⁹⁹ Шевельов Ю. Трунок і трутизна / Юрій Шевельов // Палімпсести / Василь Стус. – Мюнхен: Сучасність, 1986. – С. 24.

¹⁰⁰ Овсієнко В. Василь Стус у віддзеркаленнях: спогади Василя Овсієнка про Василя Стуса / Василь Овсієнко; [упоряд. О. Дворко]. – Полтава: РІК, 2007. – С. 21.

відбув по польських тюрмах, сталінських, хрущовських і брежньовських таборих. *«Василь Стус, – згадує Овсієнко, – щойно потепліло, скопав грядку. Знайшлося насіння нагідок та матіол. Ми стали доглядати квіти, і вони Божою волею та нашими стараннями буйно зацвіли, милуючи наші очі й душі. Та Зіненкові (представник адміністрації відділку, капітан) донесли, що українці створили тут собі святиню (до нас долучилися 25-літники-повстанці Іван Чапурда і Роман Семенюк, якого перевели сюди з 19-ї). Тож Зіненко, коли ми були на роботі, наказав двом "сукам", Кононенку та Ісламову, викорчувати шипшину, роздерти куц на шматки і посадити навпроти штабу, а квіти витоптати. Боляче було дивитися на таку наругу.*

Проте і після цього на грядці виткнулися пагінці, куц ожив. І деякі квіти зазеленіли. Та доглядати їх довелося мені вже без Василя, бо він час від часу сидів у карцері, а захистити його від наруги було неможливо. Побачень тут позбавляють усіх, хто міг передати на волю інформацію про наше буття»¹⁰¹.

До штрафного ізолятора Василя Стуса запроторять 14 червня 1976 року, вербалізуючи це знаним іще з «трійки» (попередня барашівська зона) обвинуваченням – «наклепи та образи на адресу адміністрації ВТК». Історія повторюється, але вже в більш абсурдному вимірі, до якого, здається, Стус уже готовий: поки він відбуває покарання у ШІЗО, швиденько оформлюється й наступне стягнення – позбавлення права на чергове побачення за образу адміністрації ВТК під час етапування до штрафного ізолятора¹⁰². У своїх листах до рідних Стус пише, що краєвиди Озерного приємніші, ніж були в Барашеві, проте вони ніяк не вплинули на пейзажі його поезії. Природа у поетовій свідомості постає у трьох вимірах: це пам'ять –

*Верни до мене, пам'яте моя,
нехай на серце ляже ваготою
моя земля з рахманною журбою,
хай сходить співом горло солов'я*

¹⁰¹ Овсієнко В. Василь Стус у віддзеркаленнях: спогади Василя Овсієнка про Василя Стуса... – С. 42.

¹⁰² Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 336.

*в гаю нічному. Пам'яте, верни
із чебреця, із липня жаротою.
Хай яблука осіннього достою
в мої червонобокi виснуть сни.
Нехай Дніпра уроча течія
бодай у сні, у маячні струмує
І я гукну. І край мене почує,
Верни до мене, пам'яте моя.*

Це видіння, сни («оце й усі новини мої: тільки те, що висниш», – писав він дружині ще з дубравлагівської лікарні):

*Пливуть видіння, пагорбами криті,
а за горою – паділ і байрак.
Цвітуть волошки в золотому житі
а над смарагдом луки сяє мак.
І таємнича мавка білорука
ступає – ніби вічністю пливе.
Кружляє мак. А над смарагдом луки
уже нависло небо гробове.
І нарешті – це «віконце камери»:
Зима. Паркан. І чорний дріт
на білому снігу.
І ворон – між окляклих віт –
гнеться в дугу.
Дві похнюплені сосни
смертну чують корч.
Кругом – мерці. І їхні сни
стримлять, як сосни, сторч.*

*Дві брами, вгрузлі в землю, тьма
колошкає Танар,
і духу – продику нема
од жалібниць, од мар.
Зима. Паркан. І чорний стовп,
мережка шпичаків.
Злодійський огирів галоп,
вогненний грім підків.*

Крізь камерні шпарини просотується апокаліпсис. Людина тут жити не може. Приречений до страти Сократ відмовився тікати з в'язниці, тому що був громадянином Афін, а саме вони, його рідні Афіни винесли йому цей вирок. Тим самим він визначить певний еталон громадянськості. Стус мав тут поставити крапку, заклавши бодай зовнішнє, політичне питання свого буття. 15 липня 1976 року він відмовиться від радянського громадянства, ясна річ, не сподіваючись на жодну реакцію влади на таку відмову. Попри це, він перед самим собою формалізує розрив з тією державою, де він жив і терпів муку:

«В Президиум Верховного Совета СССР

Я украинский литератор, репрессированный по политическим мотивам в январе 1972 г.

Фактически меня осудили за стремление к социальной справедливости, ибо нашлись силы, которые вначале отнеслись к этому стремлению резко враждебно, а впоследствии назвали его преступной склонностью, ведущей к антигосударственной деятельности.

Я ратовал за демократизацию – это было расценено как попытка оклеветать советский строй; моя любовь к родному народу, моя озабоченность кризисным состоянием украинской культуры были квалифицированы как национализм; мое неприятие практики, на почве которой вырос сталинизм, бериевщина и другие подобные явления, восприняли как особо злостную клевету. Фактами пропаганды и агитации были признаны мои стихи, литературно-критические статьи, официальные обращения в ЦК КП Украины, Союз писателей Украины и другие органы.

Следствие и суд, по сути, перечеркнули все мои надежды на какое-либо участие в литературном процессе, надолго лишили меня человеческих прав. Все мои произведения – поэта, критика, переводчика, прозаика – были поставлены вне закона, а мой 15-летний труд был конфискован и, может быть, в значительной мере уже уничтожен.

В условиях неволи я испытал на себе еще большие унижения, больно ранящие мое чувство человеческого достоинства.

Скрепя сердце, я долго удерживался от рокового шага – отказа от гражданства (я считаю себя несправедливо осужденным). Я надеялся, что в ближайшее время мое правовое положение, как и моих товарищей, будет восстановлено, а взятый курс на ожесточение внутривластного климата будет пересмотрен – хотя бы ввиду его очевидной бесперспективности.

Оказалось, что я ошибался.

Репрессии 1972 г. показали, что в дискуссии с украинскими “диссидентами” власти не нашли более убедительных аргументов, чем применение силы. А лагерные условия убедили в том, что пространство применения этой силы не знает пределов. Год назад я уже находился на грани смерти.

- *Совсем недавно, 14.V.1976 г., из-за моего отказа лечь в больницу без книг, на меня надели наручники, ругая при этом площадной бранью и награждая пинками. Все болит вот уже два месяца, но нанесенное мне моральное оскорбление куда ощутимее. Я подал на обидчиков в суд, в отместку меня подвергли новым наказаниям, продемонстрировав тем самым мою полную беззащитность перед здешним законом. Не остановились даже перед тем, чтобы человека, недавно перенесшего тяжелую операцию (резекция желудка), бросить на две недели в штрафной изолятор – якобы за клевету, содержащуюся в жалобах. Это настолько выходило из ряда обычной практики и лагерных наказаний, что вызвало двухнедельную голодовку восьми заключенных зоны, голодовку, которую администрация фактически спровоцировала своими действиями.*

- *Добавлю к этому нещадную конфискацию писем ко мне, систематические аресты стихотворений, которые я переписываю в письмах к род-*

ным, реальную угрозу потерять рукописи своих лагерных стихотворений при освобождении, фактическое нелечение, полное отсутствие статуса политзаключенного и т. д., и т. п.

Нечего и говорить, насколько эти факты резко контрастируют с декларируемыми в СССР принципами гуманности и правопорядка, насколько они противоречат закону и положениям хельсинкских решений.

Сегодня я пришел к выводу, что меня сознательно низвели до положения неодушевленной вещи, оприходованной по ведомству имущества КГБ.

Анализируя реакцию местных властей на мое обращение к Вам от 15.IV.1976 г., я убедился, что репрессивные органы в лице КГБ при Совете Министров УССР прямо подталкивают меня к решению об отказе от советского гражданства. Это можно понять: ведь я украинский патриот, а с такой атрибуцией мне гарантирована пожизненная опека сыскных служб.

Итак, я заявляю: оставаться подданным СССР больше не считаю для себя возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом»¹⁰³.

Наступного місяця зону 17-А віддали кримінальникам, порозкидавши політв'язнів по інших мордовських та уральських таборах. Василь Стус по перебуванні в таборівій лікарні опиняється в ЖХ – 385/19. Начальство не могло подарувати Стусові найбільшої його зухвалості – відмови від радянського громадянства, – вдавшись до покарання, для поета гіршого за страту: було знищено майже весь поетичний доробок, створений в ув'язненні.

Далі – зачароване коло таборового життя й перманентний індивідуальний протест з відомими вже наслідками: двотижневі карцери, позбавлення права на побачення, позбавлення права на закупку продуктів. Інколи виникає враження, що Стус долає навіть інстинкт самозбереження. За місяць до закінчення ув'язнення, коли вже начебто слід жити для майбутнього, він підтримує членів Національної об'єднаної партії Вірменії, в'язнів мордовських таборів, у вимозі щодо проведення референдуму про самовизначення їхньої країни. Бій, приречений на поразку, – найшляхетніший бій.

¹⁰³ Цит. за: Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 336.

*О, скільки слів, неначе поторочі!
І всі повз мене, ніби кулі, б'ють,
і всі живу мою минають суть,
а тільки строчать.
І я бреду – крізь ці слова облудні,
Бо йде тут бій, бо тут – передова,
де всі твої бійці – одні слова.*

*Та сіють зраду спогади марудні,
Не ошукайся ж, вірячи добру,
і не згубись у мук своїх огромі,
Спогадуючи, піддаєшся втомі,
хоч тільки-но стомлюся – і помру.
І в помережані сховаюсь ночі,
де ні жалю, ні радощів не ймуть,
де не живуть, а смерть свою жують.
О, скільки слів, неначе поторочі.*

На початку весни 1977 року Василь Стус прибув на заслання у селище ім. Матросова Магаданської області. За якоюсь потрібною іронією долі у 80-х роках ХХ ст. тут відбуватиме свій термін біофізик, сумчанин Сергій Ковальов – на початку 90-х один з авторів 2-ї глави Конституції Росії «Права і свободи людини і громадянина», яка нині вважається в цій країні за анахронізм. Тут Стуса зараховано учнем «проходчика горного підземного участка на рудник им. Матросова Союзного производственного объединения "Северовосток-золото" МПЦ СССР», а на початку літа «переведено на роботу машиністом... гірничої підземної дільниці»¹⁰⁴.

Про специфіку свого заслання на Колиму Стус напише в «Таборовому зошиті» – умовному щоденникові в'язня: «*Отож, п'ятого березня я прибув на Колиму. Позаду залишилося 53 дні етапу, майже два місяці. Згадую камеру челябінської тюрми з натовпами тарганів по стінах; надивившись на них, я чув, як свербить усе тіло, і потім – новосибірська пересилка, перебута разом з В. Хаустовим, страшна іркутська тюрма – мене вкинули в камеру з бічами-аліментщиками: вошиві, брудні, отупілі, вони розносили дух периферійної задушливої волі, від чого хотілося вити вовком: виявляється, і так можна жити, і так мучитися тюремною скрутою. П'яні наглядачі Иркутська – ніби вихоплені з когорти жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II. Один з них мало не побив мене за те, що я сказав уголос про його бруталне поводження. Нарешті, Хабаровськ, і по тому –*

¹⁰⁴ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 341.

пасажирський літак, де вільні й невольники розділені рядами крісел: тут уже соромитися нікого. Мене скували наручниками із якимсь рецидивістом, і так ми перебули дві години льоту.

Аж ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька тюрма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одиночка. Після прожарки можна було терпіти свій одяг. Викликав начальник тюрми: він нібито ніколи не бачив політв'язня.

За кілька днів воронок з буржуйкою всередині докинув мене до Усть-Омчуга. Це 400 кілометрів од Магадана. Кинувши до камери КПЗ і протримавши кілька днів, мене викликали до начальника міліції Переверзєва, і той заявив, що працюватиму я на рудні ім. Матросова шахтарем, житиму в гуртожитку в кімнаті ч. б, а що я поскаржився на нездоров'я, то обіцяв показати лікарям. За яких 20 хвилин мене оглянули лікарі; всі заявили, що я здоровий.

Увечорі 5 березня мене привезли до селища. В кімнаті, наче сподіваючись мене, сиділо кілька п'яних молодиків і пили горілку. Ніхто не здивувався мені. Ревіло радіо, вищав магнетофон і транзистор: їм було весело.

Почалася моя робота. Бригада [...] – ударна, комуністична. Чи не половина робітників – партійні. Це показова бригада. Вони мали мене виховувати.

Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга – до 85 кг. Коли бурять "вікна", доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний: він стає мокрий і викривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту.

Кажуть, молоді хлопці (одразу після війська) за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш. Коли закінчуєш роботу – немає сухого рубчика – вийдеш до кліті під крижане повітря, яке не підігрівається. Пневмонія, міозит, радикуліт – переслідують кожного шахтаря. А ще ж вібрація і силікоз. Але за 500-700 крб у місяць люди не бояться нічого. Через 5 років він збере гроші на машину, коли не зіп'ється чи не скалічіє.

Травматизм на рудні – досить високий. То завалилася стеля, придушивши жертву "заколом", то бурильник упав у "дучку", то попав під вагонетку, перебиті руки, ноги, ребра – чи не в кожного другого. Але колимчани – люди міцні. Вони знають, що добробут дається нелегко. За нього треба платити – молодістю, здоров'ям, а то й цілим життям. Життя жорстоке – нічого не вдієш. А на Колімі є продукти, хоч і не завжди дістанеш м'яса. Але де воно є, те м'ясо?»¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Стус В. З таборового зошита / Василь Стус // Сучасність. – 1983. – С. 78 – 79.

Цього ж року Стус був травмований: внаслідок нещасного випадку поламані п'яточні кістки обох ніг. Обшуки у справі Левка Лук'яненка, знову «образи на адресу» начальства... І вже така звична, спокійна мужність, коли йдеться про долю побратимів. У лютому 1978 року Василь Стус надсилав телеграму академікові А. Сахарову: *«Протестуя против осуждения Василя Овсиенка, требуя его освобождения и наказания виновников судебной фабрикации, начинаю политическую голодовку»*¹⁰⁶.

1978 року сталося останнє побачення Василя Стуса з батьком і передостаннє – з Донецьком. Триденне голодування з вимогою надати дозвіл на «подорож до Щастівська», аби попрощатися зі смертельно хворим Семеном Дем'яновичем, підтримка подружжя Калинців та В. Чорновола змусили начальство дозволити переліт. *«Його відпустили, – згадувала Михайлина Коцюбинська, – Я поїхала до нього. Це теж така дуже лірична сторінка. Поїхала до нього в Донецьк. Я ніколи там не була. На околиці Донецька присадкувата ця хата. Мама. Гроно друзів. Були тоді Бадзі, Світлана і Юрко, Рита Довгань і Світлична. Стіл десь під вишнею надворі. Розмови. Мама якась така ошелешена всім, може, не стільки смертю чоловіка, скільки таким неправдоподібним існуванням Василя. Дуже добре я пам'ятаю, не хотіла мама, щоб ми виходили з двору, бо за кожним же парканом очі. Може, просто цікаві, може, навіть, співчутливі. Я ці очі відчувала спиною. Єдине моє щастя, що я ніколи на них не зважала, я просто знала, що вони є. І вони мене до глибини не хвилювали ніколи. Але ми затялися, давайте вийдемо погуляти. Не знаю, як зараз, а тоді зовсім недалеко від хати терикон старий стояв. Для мене це взагалі екзотика»*¹⁰⁷.

Цього ж року Василя Стуса обирають почесним членом Лондонського ПЕН-клубу, президентом якого тоді був нобелівський лауреат Маріо Варгас Льоса. Невідомо, який відсоток потішання, а який – вибореного і виболеного нового самоусвідомлення у словах, адресованих матері: *«І не вважай, що я бідний та нещасний. Ні, я видаюся комусь незламним, бо терпцю в мене більше, ніж вони сподівалися. А пишу вірші, які читатимуть люди колись, проклинаючи тих, хто з мене збиткувався. Так що дарма бідкатися за мною»*.

¹⁰⁶ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 341.

¹⁰⁷ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2... – С. 75.

«ДОРОГА РВІННЯ ПРИКОРОЧЕНА»

Значи себе спадною хвилею,
як серце досягає горла,
коли вода, стомившись падати,
закручується в віражі.
Ця прірва прикінця, уламок цей
злютованої висі й падолю,
оцей двогорбий замір родива,
ця туга на однім крилі –
усе назначено до тебе ще.
Дорога рвіння прикорочена.
І не зайти за дальні далечі.
І за крайсебе не зайти.

Василь Стус

У серпні 1979 року Василь Стус повернеться із заслання до Києва. *«Настрій од Києва не надто веселий»*, – пише в одному з листів письменник, одразу по прибутті потрапивши під міліційний нагляд. Змученому Стусові необхідний був бодай якийсь відпочинок (він сподівався на відпустку), але для цього були потрібні не такі характеристики, які приїхали разом із ним з «малої» на «велику» зону: *«Не скриваєт своєю злості и ненависти к советской действительности»*¹⁰⁸, – постійний рефрен в його офіційних портретах доби першого ув'язнення. Відтак, уже восени Василь Стус працює формувальником в цеху лиття Київського заводу імені Паризької комуні, на якому саме в цей час прискореними темпами завершується виготовлення чергового монстра радянського Києва – скульптури «Батьківщина-Мати». Робота була затяжкою для скаліченого Стуса, щоразу по її завершенні він, знесилений, мусив відлежуватися, *«вечорами ж, увімкнувши улюблених Шопена, Моцарта, Бетговена, Баха чи Перґолезі, довершував працю свого життя – збірку «Палімпсести»*¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 340.

¹⁰⁹ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 343.

Збірка «Палімпсести» – вершина творчості Василя Стуса, до якої він сховався через ненастанну працю, страждання і любов упродовж усього свого недовгого життя. Поезії, що її складають, непроникні й аскетичні: *«Прагнення бути й лишатися мужнім, – писав в одному з перших глибоких аналізів Стусової поезії Юрій Шерех, – визначило навіть графічні особливості Стусових поезій. Багато поетів починають рядок великою літерою незалежно від пунктуації. Стус – ні. Якщо його рядок іде не після крапки, він починається малою літерою, підкреслюючи вищість змістових зв'язків над інерцією вірша. Важити повинно, що говориться, а не хто говорить. Вістка, а не переживання за нею. Але коли читач читає один за одним вірші Стуса в свідомій одноманітності їх зовнішніх тем і в співіснуванні двох стильових манер – поетистичної і антипоетистичної, читачеві відкривається з нездоланною силою ліричний герой поезії цього автора, – сам автор в його болях, ваганнях, кризах, падіннях, викрику й стриманості, в його зціплених зубах, у рішенні стояти й вистояти. Людина і муж»¹¹⁰. «Палімпсести» – не лише вагоме досягнення Стуса-поета, а й якась важко схоплювана конденсація всієї української поетичної традиції, традиції буття поета у світі й проти світу ще від часів Сковороди. Одночасно це й українська поезія у світовій і – проти світової. Кость Москалець говорить про «Палімпсести» як *«насамперед видатний людський документ, а вже потім художній твір; у ньому збережено самотні розмови душі з собою, soliloquia, самозвіт і самосповідь, які засадничо не можуть бути завершеними. Через відсутність зовнішніх подій в ізолюваному житті в'язня, по вінця переповненому емоційною і сенсорною депривацією, вся його увага зосереджується на подіях внутрішніх, коли кожний спогад і кожний сон є грандіозною новиною, а щойнорозквітла нагідка робить зайвими й неістотними останні інформації про суспільно-політичне життя країни Рад. Змінюються масштаби сприйняття: буденні речі постають сакральними, натомість високі слова, просотані хай там якою ідеологією, виявляються беззмістовними»¹¹¹:**

*Схились до мушлі спогадів – і слухай:
усе, чого не зволиш, донесе
насторчене од начування вуха,
що, як не ошукає, то спасе*

¹¹⁰ Шевельов Ю. Трунок і трутизна... – С. 43.

¹¹¹ Москалець К. Василь Стус: незавершений проект... – С. 27 – 58.

*і визволить із німоти і тиші
і від тяжкої – з кулаки – журби.
В глухому замурованім узвишиі
туркочуть до світ-сонця голуби.
Поверне все – ні в чому не відмовить
і обдарує певністю сповна
блакитна мушля, та, що луни ловить
і від вслухання стала голосна.*

Ще до зарахування на роботу, очевидно, знаючи про наслідки такого вчинку, Стус вступає до Української Гельсінської спілки. Пропозиція очолити другу Спілку надійшла від мужньої жінки, політв'язня Оксани Яківни Мешко. Мотив, який спонукав її звернутися саме до Стуса, був простий у своїй приреченості: усіх відомих учасників Спілки було заарештовано, а Стус, навколо якого вже з'явився (може, попри його бажання) ареол мученика і борця, як найкраще демонстрував би незнищенність демократичного руху в Україні. Оксану Яківну буде заарештовано, як і Стуса, наступного ж року. Чимало знайомих і напівзнайомих людей намагалися відмовити Василя Стуса від чергової добровільної Голгофи. Невідомо, скільки в цих умовляннях було щирості, а скільки «службового обов'язку». Про це згадує Дмитро Стус: *«Після візиту пані Оксани у нас бувало чимало різних людей, більшість з яких переконували тата не “лізти головою в петлю”. “Ти ж розумієш, що як тільки стане відомо, що ти очолив Гельсінську групу, тебе заарештують”, це – “підстава”, “гарантія нового арешту”, “повне безумство”, а “ти ж – поет і мусиш берегти свій талант”, – повторювали вони одну й ту саму пісню різними голосами.*

Одному з таких відвідувачів батько якось відповів:

– Гаразд, переконав. Гельсінську спілку справді може очолити й хтось “простіший”, як ти кажеш, за мене. Але я мушу твердо знати, що коли від цього відмовлюсь я, знайдеться інший, хто очолить Спілку замість мене. Ти – очолиш?

– Ні, Василю... Очолити сьогодні в Україні Гельсінський рух – безумство!

– Навіщо тоді ти почав цю розмову? – запитав тато, підводячись із-за столу й усім виглядом показуючи, що балакати більше немає про що. Той чоловік так і пішов із пляшкою коньяку, яку приніс татові й яку батько підкреслено вклав йому до рук перед тим, як випроводити з квартири.

Більше він до нас не приходив»¹¹².

Якщо до цього Стус вважався таким, що не став на шлях виправлення, непевним і підозрілим, то тепер він стає небезпечним. Триває підготовка до московської Олімпіади; головні центри Союзу до літа 1980-го року мають перетворитися на «потьомкінські деревні», з Києва масово вивозяться п'яниці та безхатченки, встановлюється жорсткий режим контролю за пересуванням громадян. Київ має стати наочною демонстрацією вже збудованого комунізму. Правозахисникам, дисидентам – людям, яким, напевно, захочеться донести інформацію про правдивий стан речей, у Києві немає місця. Наприкінці 1979-го року за Василем Стусом встановлено адміністративний нагляд. І його дружина, і сам Стус знають, що цим вони не обмежаться: *«Але за Київ – не мрію майже, бо перед олімпіадою В. В. Щербицький наказав “очистити образцовий город Киев от воров, проститутток и зарвавшихся диссидентов”, – пише він Семенові Глузману. Лещата стискаються щедалі міцніше: «Умовини – геть злі, – писав Стус В'ячеславові Чорноволу, що в цей час перебуває на засланні в Якутії. – Оксана Яківна хворіє і химерує трохи. Мені дали 7.12. нагляд на рік – бути з 20.30 до 6 р., не заходити до Оксани Яківни. Ти, Стефа, я – оголошені члени неіснуючої цілком паралізованої групи. Контакти з Москвою хіба телефонні. Всі як щурі. Від того все і йде. Гірко чутися в цій ситуації. У мене – серія поразок. Наглядачі дуже жорстко опікають».*

Існує ще примарна можливість втечі – либонь, остання надія на порятунк. До Василя Стуса звертаються з листом й запрошують до Невшательського Університету (Швейцарія) і каліфорнійського La Salle-коледжу, але потрібне запрошення офіційне, якого немає. *«Думаю, що обидва університети мої – на мордовсько-пермській карті (і то в кращому разі)».*

*Нерозпізнанне місто дороге
відкрилося колючим скалком щастя.
І знов старі наринали напасті*

¹¹² Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 348 – 349.

*здушили горло, кругле і туге.
Дивись, дивись – за муром цим рудим,
за другим, п'ятим, може, й сотим муром
дрімучий Київ – здивився буй-туром:
лукавим косить оком і незлим.
Святошин там – якраз дивись на ріг
в той кут глухий, де вартовий ступає.
І день постав, на підлікті спинає
охлялого по зазубнях доріг.
Ану ж, як сосни рурами гудуть,
жбурнувши в небо крони величезні!
Не пустять мури. Надто вже грубезні
і швидше вб'ють, ніж пустять.
Швидше – вб'ють.*

Цього вірша Стус напише, напевно, щойно прибувши на колимське заслання. До звільнення залишиться 2 роки. Видиво Києва – болюча примара нездійсненого щастя, ніби Град Господній у візіях середньовічних святих. Чи ж міг він знати, що грубезні мури будуть і тут – у «місті дорогім». Не раз у цей час згадується йому вірш «Яка нестерпна – рідна чужина!», написаний тут-таки, у Києві, 1975 року під час допитів у «кімнатці 56».

Ця невеличка історія відносної свободи 1979 – 1980 років завершується пуантом. Не в змозі далі витримувати великих фізичних навантажень у ливарному цеху, 11 січня Стус звільняється, а за три тижні влаштовується «учнем намазувальника зтяжної кромки на конвеєр Київського взуттєвого об'єднання «Спорт» – така вимога наглядачів – «не тунеядствовать»¹¹³, та й родину треба утримувати. Зрозуміло, що з таким «послужним списком», на більш кваліфіковані спеціальності шлях йому буде закрито. Уже 15 травня – обшук, а 2 жовтня Київський міський суд на закритому засіданні виносить Василеві Стусу як «особливо небезпечному рецидивістові» неймовірний за

¹¹³ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 342.

USSR: Helsinki monitor dies in Perm 36-1

Vasyl Stus

Vasyl Stus, a 47-year-old prisoner of conscience, has died in corrective labour colony Perm 36-1, according to reports

In 1978, while exiled in a village in east Siberia, Stus joined an unofficial Helsinki monitoring group which documented human rights abuses in the Ukraine.

Nine months after he had completed his first sentence, in May 1980, Stus was rearrested on the same charge and sentenced to the maximum sentence of 15 years' imprisonment and internal exile. He was recognized as a prisoner of conscience — sentenced for exercising his right to freedom of expression in a non-violent manner.

Stus was sent to serve the first part of this sentence in special regime corrective labour colony Perm 36-1 in the Far East republic. Special regime is the highest category of corrective labour colony, reserved for "especially dangerous recidivists."

свою жорстокістю вирок – 10 років таборів посиленого режиму (камерного типу) та 5 років заслання. Під час абсурдного процесу (ще процес 1972-го року асоціювався в Стусовій свідомості з відомим сюжетом Кафки), він не вважав за потрібне не те що користуватися послугами призначених адвокатів (фактично помічників прокурора), а й відповідати навіть на цілком формальні питання на кшталт «ваше ім'я, прізвище та по батькові». Єдине, чого прагнув Стус, – це надання права на останнє слово. Такого права йому не дали. «Останніми словами, які почула його дружина, були: "И вы не смаете всей вашей черной кровью поэта праведную кровь!"»¹¹⁴.

¹¹⁴ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 342.

Це слова з відомого вірша Лермонтова «Смерть Поета» – гнівної філіп-піки, спрямованої проти *вбивць* Пушкіна. По смерті останнього почали ширитися імперським суспільством різноманітні наклепи про його неналежну поведінку «в обществе», твердження про правомірність убивства. В одному з листів до Семена Глузмана Василь Стус дещо раніше писав: «*Місцева газетка, що чимало паперу витратила на мене, назвала недавно Стуса і подібних до нього, "хуже-фашистами", що ладні "резать, грабить, убивать". Отже, коли Ти схожий до Стуса, то ти – теж "хуже фашиста"*». Уже тоді Стус знав, що ця держава мусить його вбити. 2 жовтня ця невідворотність була формалізована вироком суду.

*Сумні і сині, наче птиці,
уже без неба і без крил,
обсіли край своїх могил –
живої не доб'ють водиці.
На попелищі віковим
досада щириться з досади,
їм спільної немає ради,
нерадісний їм спільний дім.
Тоді сторіками пливуть
і жалоцями душі студять
і будять мертвих – не розбудять
і не докликавшись – кленуть.
Напростувалася їм путь –
спадна, укотиста, узвізна
і настає година грізна
і сурми доль в сто горл ревуть.*

Василя Стуса етапують до страшних таборів у Кучино (в акваторії річки Чусовая). Те, що в народі називалося «Пермь-36», було об'єднанням трьох таборів суворого режиму – ВС-389/35, ВС-389/36, ВС-389/37 – для засуджених «за особливо небезпечні державні злочини». Ув'язнених часто

переводили з одного табору до іншого. Оскільки серед в'язнів було чимало засуджених працівників правоохоронних органів, які знали специфіку системи, табори було обнесено додатковими огорожами. Крім Василя Стуса, тут відбували покарання й інші відомі політв'язні: Олесь Бердник, Леонід Бородін, Микола Браун, Володимир Буковський, Баліс Гаяускас, Єгор Давидов, Сергій Ковальов, Михайло Кукобака, Левко Лук'яненко, Валерій Марченко, Юрій Орлов, Натан Щаранський, Гліб Якунін та інші. У зв'язку з цим Василь Стус напише:

«Спроба щоденника в цих умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або – найчастіше – загрожує кара. Буквально за півроку в мене тричі забирали побачення, чи не через місяць т. зв. "ларьок", підряд три тижні відсидів у ізоляторі. Здається, ніде не було такого, щоб за голодівку забирали побачення, бо голодівка – то порушення режиму. Мене двічі карали за голодівку – 13 січня 1982 року і в річницю загибелі Ю. Кукка, посправника Марта Ніклуса. Ніде не доходило до того, щоб наглядач бив в'язня, як то сталося з Ніклусом. Март сидів у ШЗО і писав скарги. П'яний наглядач Кукушкін відкрив камеру, ударив його кулаком в обличчя, а потім почав копати чобітьми. Ніклус зчинив ґвалт. Ми всі почали дзвонити і голосно обурюватися, і це спинило п'яного хама, що трохи перелякався. Але адміністрація взяла його під свій захист, а за вимоги покарати Кукушкіна стала карати Ніклуса: буцімто за наклеп на старанного наглядача.

Одне слово, Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією – дуже помиляється. Закон повного беззаконня – ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин.

Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, – тут боронять і карають, коли хто хоче впіймати кришечку сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, Він відбирає розум. Так довго тривати не може – такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все, що я

міг зробити за свого життя, я зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку. Доводиться вивчати мови. Коли я за цей час безголів'я опаную французьку й англійську мови, буде хоч якийсь хосен. Власне, і читати нічого»¹¹⁵.

Він уже не вважався «рядовим» політв'язнем. Невдовзі по винесенні Стусові вироку академік А. Сахаров зі свого безтермінового заслання в Горькому звернеться до учасників Мадридської наради країн, що підписали Заключний Акт Гельсінкських угод: *«1980 год ознаменовался в нашей стране многими несправедливыми приговорами и преследованиями правозащитников. Но даже на этом трагическом фоне приговор украинскому поэту Василию Стусу выделяется своей бесчеловечностью... Жизнь человека ломается без остатка – как расплата за элементарную порядочность и нонконформизм, за верность своим убеждениям, своему “я”. Приговор Стусу – позор советской репрессивной системе... Я призываю коллег Василя Стуса – поэтов и писателей во всем мире, своих коллег – ученых, “Международную амнистию”, всех, кому дороги человеческое достоинство и справедливость, выступить в защиту Стуса... Приговор Стусу должен быть отменен»¹¹⁶.*

1982 року Василь Стус стає лауреатом Міжнародної літературної премії від організації «Amnesty International». Таким чином у День прав людини пролунав заклик до загальної амністії всіх в'язнів совісті. Більш ніж мільйон людей підписали петиції, які через рік було передано ООН. 1985 року Гайнріх Белль, нобелівський лауреат і колишній голова міжнародного ПЕН-клубу, чії твори були заборонені у Радянському Союзі, «висуває Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії»¹¹⁷.

Подальше існування Василя Стуса вже насправді загрожує радянській системі. Поета треба знищити. У Кучино змінюється й практика фабрикації причин для дисциплінарних покарань, і міра їхньої жорстокості. 1983 року Василя Стуса покарано роком камери-одиночки «зі зниженням норми харчування»¹¹⁸ за здійснену роком раніше публікацію записів «З таборового

¹¹⁵ Стус В. З таборового зошита... – С. 82 – 83.

¹¹⁶ Сахаров А. Д. «В заключительном Акте...» / А. Д. Сахаров // Хроники текущих событий. – 1980. – № 29.

¹¹⁷ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 366.

¹¹⁸ Стус Д. Василь Стус: життя як творчість... – С. 343.

зошита» у «Хрониках текущих событий». Восени 1984 року було вилучено весь поетичний доробок (десь 250 текстів), створений за час другого ув'язнення, що мав би стати основою збірки «Птах душі».

Коли бракуватиме сил виявляти протест, цей протест вигадуватимуть за нього, фальшуючи підстави для покарань. А відтак – ціла низка 15-денних покарань карцером. І навіть тут Стус протестуватиме голодуваннями, найчастіше «сухими». Справді, якщо за голодування карають карцером, то чим можна покарати за голодування в карцері? За півроку

до загибелі в одному з останніх листів до рідних Стус написав: «Недавно надивав на цікаве зауваження Жана Кокто, сучасника і друга Пабло Пікассо. Він пише: "Дев'ять муз повідали мені ще в юності, що поет – у принципі опозиціонер, що його особа являє своєрідну тюрму, звідки втікають твори, за якими суспільство посилає навздогін поліцію і собак, oprіч тих випадків, коли їхню незвичну ходу приймають за викаблучування блазня або п'яниці. Він – звинувачений від народження, оскаржений за професією, оскаржений по службі". Цікаво, правда? Отож, усе в мені так, як і має бути – в справжньому варіанті».

У ніч з 3 на 4 вересня під час одного з таких голодувань Василь Стус загинув. Згадує Василь Овсієнко: «За декілька місяців Енн Тарто розповідав, що він скоро після події зумів переговорити з Ромашовим, який тоді сидів у шостій камері в одиночці – це в одному з Василем коридорі, через дві порожні камери. Ромашов ніби-то чув, як увечері 3 вересня в 3-й камері опускали нари. Коли наглядач висмикнув шворінь, Стус ніби не втримав їх, вони його вдарили. Бо Стус ніби застогнав:

– Убили, холера!

Він часто вживав це слово. Навіть Ромашову запам'яталося. У грудні 1987 року я мав нагоду поговорити з Ромашовим наодинці. Він не захотів підтвердити цю версію: "Ничего об этом говорить не хочу". Тоді його помилково випустили були з камери, і він, може, хотів сидіти тихенько. Та й узагалі, навіщо йому наш клопіт, коли в нього ще термін не дай, Боже, який, та й симпатій він до мене та до Стуса не мав. А може, того шворня наглядач зумисне несподівано висмикнув, коли Василь сидів на стільчику під нарами і вони його вдарили по голові? А вони важкі, з грубої дошки, та ще й оббиті по краю металевим кутником. Таємниці загибелі Василя Стуса ми вже, мабуть, ніколи не дізнаємося...»¹¹⁹.

Ковчег твій – це похмурий саркофаг,
якому ти до скону вже стерничий.
Коли не роззирнутись по світах,
то сам собі вглядайсь, вглядайся в вічі.

¹¹⁹ Овсієнко В. Василь Стус у віддзеркаленнях... – С. 152 – 153.

*Отак відчуй себе – і відсторонь,
щоб образ з образом не злютувався.
Бо цим ти жив, а того – начувався...
Піддайся ж владній магії долонь.
Хай буде неприступна – ця, з подоб
усіх твоїх остання подобизна.
Нехай німа, прихована, залізна,
вона земних не знає зваб, ні спроб.*

У 1989 році виникла думка про перепоховання загиблих політв'язнів Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. Попри численні перепони формального й неформального ґатунків, долання рідними різноманітних бюрократичних перешкод, перевезти їхні тіла до Києва дозволять. По поверненні з Уралу Василь Овсієнко коротко напише про перебіг справи, перелічивши безпосередніх учасників подорожі: *«Увечері 15 листопада 1989 року з Києва до Пермі вилетіла літаком експедиція, щоб перевезти на батьківщину тлінні рештки українських патріотів Олекси Тихого, Юрія Литвина та Василя Стуса, закатованих у таборі смерті ВС-389/36, що в селі Кучино Чусовського району. До групи входили син Стуса Дмитро, син Тихого Володимир, заступник голови Всеукраїнського товариства репресованих, член УГС Василь Гурдзан, який представляв інтереси матері Литвина, режисер кіностудії “Галфільм” Станіслав Чернілевський, оператори Богдан Підгірний та Валерій Павлов, звукооператор Сергій Вачі, літератор і бард Олег Покальчук та колишній в'язень Кучино, голова Житомирської філії УГС Василь Овсієнко. Із Москви приїхав другий син Тихого, Микола. Директор фільму “Василь Стус. Тернова дорога” поет Володимир Шовкошитний виїхав на Урал ще 7 листопада, маючи листи до місцевої влади від СПУ та СП СРСР, від Спілки кінематографістів України, від її голови, народного депутата СРСР Михайла Белікова.*

На час приїзду основної групи домовини та дерев'яні ящики для їх транспортування не були виготовлені, бо майстрам якісь підполковник та капітан міліції “порадили” не поспішати...»¹²⁰.

¹²⁰ Овсієнко В. Василь Стус у віддзеркаленнях... – С. 152 – 153.

18 листопада, заледве дочекавшись на замовлені труни, група вилетіла з Пермі до Києва. Увечері, коли літак приземлився в Борисполі, тут уже зібралося понад тисячу людей. 19 листопада біля Свято-Покровського храму на Подолі, де рік тому відспівували Валерія Марченка, зібралося понад 30 тисяч людей, аби віддати останню шану полеглим героям. Похорон, за яким пильно стежили і який намагалися коригувати гебісти (наприклад, не було дозволено нести труни на плечах – тільки в машинах: навіть мертвих, їх треба було тримати за стінами), – цей похорон під жовто-блакитними прапорами став одним з перших масштабних актів єднання українських патріотів на шляху боротьби за Незалежність України. Поховано Василя Стуса на Байковому кладовищі.

26 листопада 2005 року Стусові посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави.

*Так ми відходимо, як тіні,
і мов колосся з-під коси,
в однім єднаєм голосінні
свої самотні голоси.
Не розвиднялось, і не дніло,
а в першу пору половінь
завирувало, задудніло,
як грім волання і велінь.
Оце післав Господь наслання!
Вогненным подихом війне –
і ув оазі безталання
нас тлумить, підминає, гне.
Народжень дибиться громаддя
з торосів вікових страстей –
і знов синодиком смертей
утверджується самовладдя.
Та віщуни знакують долю:
ще роздойметься суходіл –
і хоч у прірву, хоч на волю
пірвешся із останніх сил.
Тобі не буде опочину.
Об обрій погляд свій оббий –
і видивиш свою країну
в тяжкій короні багряній.*

«ЖДИ СЕБЕ. КОЛИСЬ»

І пензель голосу сягає сфер.
І пише голубим на порцеляні
небес понурих. Спроба відживити
весь безмір мертвих зойків і очей
кпилом метелика. Лиши світам
безсиле спромагання надлетіти
до вічності, щоб свій спинити плин.
Бо там диточа пучка молитовна
затвердне зіркою. Здревілий дух
постане ув огромі порожнечі.
І скрем'яніє на зорю сльоза.
Бринить крило метелика прозоре
забутим співом.
Жди себе.
Колись.

Василь Стус

У середині першого десятиліття ХХІ ст., після Помаранчевої революції, ще коли українське суспільство вірило у невідворотність швидких політичних і соціальних змін, а відновлення історичної пам'яті стане загальнонаціональним гаслом, серед донецької патріотичної молоді визріє ідея про необхідність надання Донецькому національному університетові імені Василя Стуса. Мотивації, напевно, були різними: розколошкати радянське болото, яке й досі спокійно підгнивало собі на Донбасі; реалізувати свій нонконформізм (а українська самосвідомість тут завжди пов'язувалася з опором загалові), протиставивши тим самим нову молодь старому homo sovieticus; уславити рідну альма-матер іменем найвидатнішого й найвідомішого у світі її випускника.

Так чи інакше, до кінця 2008 року ці уривки ідей і намірів втілилися в конкретну ініціативу студентки третього курсу спеціальності «Журналістика»

В. Піскун, Л. Брінь.
Барельєф Василю Стусу
в Донецьку (2001)

Б. Довгань.
Пам'ятник Василю Стусу
в селі Рахнівка
Вінницької області (2006)

Олени Федоренко, «Громадської ініціативи Донеччини з відновлення історичної пам'яті» (голова – випускник історичного факультету Станіслав Федорчук) та Донецької обласної громадської організації «Поштовх» – надати ім'я Василя Стуса університетові. Очолював «Поштовх» Юрій Матушак, випускник історичного факультету ДонНУ, який 2014 року пішов добровольцем до батальйону «Дніпро-1» і загинув у боях під Іловайськом.

17 грудня 2008 року від імені колишніх і дійсних студентів університету було написано звернення про надання Донецькому університетові імені Василя Стуса. «Паралельно почався процес збору підписів серед студентів і викладачів університету»¹²¹. Невдовзі ініціатива набула загальнонаціонального масштабу. Щоденною газетою «День», головний редактор якої Лариса Івшина всіляко підтримувала донецьких активістів, розпочнеться збір підписів представників української культури та науки:

¹²¹ Ініціатива з надання Донецькому національному університету імені Василя Стуса [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://stus2016.donnu.edu.ua/home/istoria-pitanna>

«Відкрите звернення представників української творчої інтелігенції, науковців, студентів та просто небайдужих громадян до міністра освіти та науки України Івана Олександровича Вакарчука стосовно надання Донецькому національному університету імені Василя Стуса

Василь Стус – великої сили поет, відомий правозахисник, безкомпромісний борець за високі ідеали, істинний Герой України, що поклав своє життя за її майбутнє. Громадська діяльність і творчість Василя Стуса для формування сучасної української нації має ж таке ж значення, як постаті Тараса Шевченка, Івана Франка і Лесі Українки.

Як особистість Василь Стус сформувався саме на Донбасі – тут закінчив середню школу, здобув вищу освіту, працював на журналістській роботі. На сьогодні саме він є найвидатнішим випускником Донецького університету, широко відомим в Україні та світі. Тому кожен з нас вважає ініціативу колишніх та теперішніх студентів Донецького національного університету щодо надання закладу його імені історично виправданою, цілком справедливою і суспільно корисною. Адже гідним пошануванням поета-борця Василя Стуса ми не лише сплачуємо борг перед його непохитним відстоюванням України в епоху нищівного тоталітаризму, а й демонструємо гідний приклад для прийдешніх поколінь. І надзвичайно прикро, що окремі місцеві чиновники чи то від “надлишку” освіченості, чи то на угоду політичній кон’юктурі відверто протистоять цьому. Постає запитання – а чи взагалі мають право такі люди представляти Україну, органи влади чи державні освітні заклади?

Сподіваємося, шановний Іване Олександровичу, що Міністерство освіти й науки України не стоятиме осторонь цього важливого питання, а навпаки – докладе максимум зусиль, аби найближчим часом Донецькому національному університету таки було присвоєно ім’я Василя Стуса»¹²².

Результатом об’єднаних зусиль мистецької та інтелектуальної еліти з усієї України стало те, що «5 лютого 2009 р. Президент України Віктор Ющенко доручив міністру освіти і науки Івану Вакарчуку та голові Донецької ОДА Володимиру Логвиненку “розглянути в найкоротші терміни

¹²² Донецькому університетові – ім’я Стуса [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/doneckomu-universitetovi-imy-a-stusa>

ініціативу студентського самоврядування про присвоєння Донецькому національному університету імені Василя Стуса". Того ж дня відбулась прес-конференція на тему: "Чому донецька влада боїться Василя Стуса?", організована студентами та випускниками Донецького національного університету»¹²³.

У 2004 року на Донбасі було поширено тактику карикатурного опору всьому, що нагадувало про «бандерівщину», а «бандерівщину» нагадувало все, що не розмовляло російською мовою і не прагнуло відновлення Радянського Союзу. У межах цієї тактики з легкої руки тодішнього депутата Олени Бондаренко було вигадано контр-ініціативу – надати університетові ім'я Володимира Дегтярьова, який не мав безпосереднього стосунку до навчального закладу, хіба що очолював обласний комітет компартії УРСР у час, коли Донецькому педінституту було надано статус університету. Одним з adeptів надання цього імені стала тодішній проректор з виховної та соціальної роботи Тетяна Мармазова. Несприйняття студентської ініціативи на той час нею пояснювалося достатньо дивно: «Ці люди спровокували університет на конфлікт. Очевидно, однією з їхніх цілей було зниження рейтингу президента, який їх підтримував, у Донецькій області»¹²⁴. Але ще тоді всім було зрозуміло, якою була справжня причина боротьби проти імені Василя Стуса. Та сама Т. Мармазова вже послідовніше охарактеризує її, перебуваючи в Росії. За її словами, це була «попытка навязать Донецькому університету имя украинского поэта-националиста и русофоба Василя Стуса», а «надо всегда помнить, что мы живем в Русском мире, в Православном мире. Мы духовно связаны с Россией. Моя позиция всегда была пророссийской, я никогда не поддавалась соблазну изменить ее. Это для меня – дело совести и чести перед собой и перед своими родными и близкими»¹²⁵. Зрештою, більшість номенклатурників, таких, як голова облادміністрації В. Логвиненко і голова облради А. Близнюк, теж аргументували свою антистусівську позицію штампами на взірець «не на часі», «розколює суспільство» і т. ін.

¹²³ Ініціатива з надання Донецькому національному університету імені Василя Стуса... – <http://stus2016.donnu.edu.ua/home/istoria-pitanna>

¹²⁴ Завгородня І. Ім'я спотикання [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/publication/3693>

¹²⁵ Татьяна Мармазова: Украинское общество болеет ненавистью [Електронний ресурс] // Украина.Ру. – Режим доступу: <http://ukraina.ru/interview/20150527/1013192411.html>

Відтак, внутрішні і зовнішні чинники спричинилися до того, що університет, автономія якого була дуже і дуже частковою, отримав її – цю автономію – бодай в межах дозволу на ненависть. Юрій Матушак згадував: *«Прийшовши 11 лютого на заняття, я побачив натовп, у якому роздавали синьо-жовті стрічки. Серед студентів, які вийшли на перерву покурити, ходили хлопці, які пропонували щось підписати. Навколо них уже кружляли місцеві телевізійники. На запитання, що відбувається, сказали: збирають підписи проти Стуса. Я запитав, де можна підписатися за перейменування, але такого варіанту волевиявлення там запропоновано не було. Мені так і не вдалося з'ясувати, хто ж це був – організаторів антистусівського демаршу вони не називали»*¹²⁶. Активістів почали викликати до Ворошиловського райвідділку міліції Донецька.

Власне, уже тоді ініціаторам надання імені було ясно, до чого все йде. І вони не помилялися: *«13 лютого 2009 р. відбулась конференція представників органів студентського самоврядування Донецького національного університету, на якій було прийнято рішення залишити назву Донецького національного університету незмінною і не надавати університету ім'я Стуса. 17 лютого 2009 р. на засіданні Вченої ради Університету ініціатива з присвоєння Донецькому національному університету імені Стуса підтримана не була. 61 з 63 присутніх членів проголосували проти. 19 лютого 2009 р. конференція трудового колективу ДонНУ підтвердила рішення Вченої ради не змінювати назву Донецького національного університету»*¹²⁷.

Це, безумовно, було падінням. Але не тільки університет, і не тільки Донецьк завинив у цьому. Ті, хто вважав, що його рідний університет має носити ім'я Василя Стуса, сподівалися на діяльнішу підтримку української громадськості та української влади, аніж підписи під зверненнями та пара-трійка формальних доручень, які ні до чого нікого не зобов'язували. Україна ще не доросла до Стуса.

У 2015 році з корпусу філологічного факультету російські окупанти демонтують встановлений 2001 року барельєф Василя Стуса: швидко і без вагань.

¹²⁶ Завгородня І. Ім'я спотикання... – <http://m.tyzhden.ua/publication/3693>

¹²⁷ Донецькому університетові – ім'я Стуса... – <https://day.kyiv.ua/uk/doneckomu-universitetovi-imya-stusa>

За вісім років після першої ініціативи, у розпал російсько-української війни, на вигнанні, у вкрай складних матеріальних умовах Університет знайшов у собі сили повернутися до проблеми надання імені Стуса. Приводом для цього став *«лист-звернення від випускника історичного факультету та журналіста Олексія Мацуки, який виступив від імені громадськості та колишніх студентів університету – авторів і прибічників ініціативи надання університету імені Стуса з пропозицією наново розглянути це питання»*¹²⁸, надісланий на ім'я ректора 6 січня 2016 року – у день народження поета.

За місяць згідно з наказом ректора було створено робочу групу, яка мала розробити план організаційних, культурно-просвітницьких, науково-педагогічних заходів, які б підготували належне підґрунтя для епохального для університету і вистражданого ним акту: надання імені мусить відбутися в демократичний спосіб – більшість трудового колективу має засвідчити свою згоду. Знаково, що по-різному аргументовані, як об'єктивно, так і суб'єктивно, петиції щодо надання ДонНУ імені Василя Стуса надійшли від професорсько-викладацького складу, студентства історичного, філологічного, фізичного факультетів. Серед них – петиція від ініціативної групи викладачів кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету, де були й такі слова:

«...Надання університету імені Василя Стуса – це крок, що потребує неабиякої мобілізації розумових і морально-етичних спроможностей професорсько-викладацького складу Університету, студентства, бо до Стуса ще треба змогти дорости, стати гідними цього імені. Доростати, принаймні робити спроби цього, до постаті, яка ще за часів шкільного навчання у м. Сталіно здобула авторитет і повагу викладачів, що, за словами дослідника його життєтворчості Дмитра Стуса, “щиро шанували цього дивного, добре освіченого юнака з бідної грачівської родини”, особистості, яка кинула справжній виклик непривітному Києву (його відмовились брати на факультет журналістики Київського університету), опановуючи українську філологію й історію в нібито неукраїнському Донбасі, й не вперше таким чином довела ерудованість, гідну пошани.

¹²⁸ Донецькому університетові – ім'я Стуса... – <https://day.kyiv.ua/uk/doneckomu-universitetovi-imya-stusa>

...

Василь Стус – український інтелектуал зі світовим ім'ям, світогляд якого було сформовано у роки, проведені на Донецькій землі¹²⁹, в процесі спілкування з українською донецькою елітою – Тимофій Духовний, Олег Орач, Володимир Міценко, Анатолій Лазоренко, Василь Захарченко та інші – під час навчання на історико-філологічному факультеті Сталінського педагогічного інституту (нині Донецький національний університет). Зв'язок Василя Стуса з ДонНУ – це здійснений колись самостійний вибір на користь рідного регіону та віра в його вільнолюбство, коли хочете і вільнодумство (недаремно на відміну від уже заґратованого для поціновувачів словесності на 50-ті роки Києва, Стус дозволяв собі літературне розкошування. Читаємо в монографії "Василь Стус: життя як творчість" Д. Стуса: "Побачивши наполегливість і працездатність студента, Василеві почали давати книги з власних книгозбірень окремі викладачі – знайомий ще зі шкільних часів К. Тесленко та викладач зарубіжної літератури Т. Духовний. Завдяки цим людям 1954-56 років Стус здобув можливість познайомитися з ранніми творами Павла Тичини й Максима Рильського, творчістю заборонених тоді Михайля Семенка та Миколи Зерова, Володимира Свідзінського та Аркадія Любченка, Тодося Осьмачки та Михайла Драй-Хмари.

...

- 3) "Дорога болю" Василя Стуса – своєрідне мотто до формування нашого університету як начального закладу нового (європейського) рівня. Пересилити себе, позбавитись непотрібного (непатріотичного, нефахового, безграмотного в освітніх питаннях та ін.) баласту, опанувати складні вектори повноцінного й остаточного вкорінення в національне – той шлях, який наразі перед ДонНУ. Саме "невміння змовчати коли треба" неправомірно засудженого і знищеного тоталітарною системою Стуса має стати вмінням-правилом для шанованого у світі навчального закладу, таким, як Університет Меца (Франція), якому в 2005 році присвоєне звання Поля Верлена – неординарної та скандальної постаті французького мистецького

¹²⁹ До часто озвучуваного буцім-то «спірного» питання: як ставився В. Стус до Донеччини, – вище ми вже наводили думку сина й біографа – Д. Стуса. До тексту петиції варто згадати принагідно ще одну його тезу: «Попри всі деклараційні згадки щодо туги за справжньою, не донецькою, Україною, **відчуття «дому» у Василя було пов'язано таки з Донецьком**, де мешкали його батьки, був його дім, залишилися найближчі друзі».

модернізму, Дюссельдорфський університет (Німеччина), що впродовж 16 років боровся за присвоєння імені свого відомого земляка, письменника-романтика і журналіста Гайнріха Гайне (постать якого у роки гітлерівського панування старанно викорінювали з національної історії, спалюючи книжки і руйнуючи пам'ятники; думаємо, це досить красномовна аналогія з тим, що сталося у Донецьку з барельєфом В. Стуса), це вдалося лишень у 1988 році. І тут вже до контексту доречно досить алегоричне Стусове зі збірки з промовистою назвою “Веселий цвинтар”: “Вдасться чи ні / сього разу повернутись додому? / Вдасться чи ні? / Старий терикон шахти 10-біс, / де ти в дитинстві збирав вугілля, / обріс чотирма новими, / і де з них твій давній – не збагнеш. / Вулицею здибають тебе / незнайомі люди, / двоє старих, чий син десять літ тому / загинув в авіаційній катастрофі, / колишуть немовля. / Давні стежки переорано, / дороги дитинства / засаджені кукурудзою, / і навіть мама / з недовірою позирає на тебе – / це ти чи ні? / Іде середина літа”.

І насамкінець. Наполегливість і працездатність, впертість в опануванні нових горизонтів і безупинне самокритичне самокритичування духу як риси психотипу й характеру, що формують донецького інтелектуала Василя Стуса, – це те, чого не вистачало еліті Донецького університету впродовж усіх років незалежності країни (зрозуміло, що на те були причини регіонального характеру в сфері політики й ідеології, утім!), проте водночас це те, що реально досягти сьогодні, спираючись на філософсько-літературні дороговкази нашого земляка. Це потужні й надскладні зусилля у царині морального збагачення (шлях істинної українськості, антикорупційності, об'єктивності та фаховості у формуванні професорсько-викладацького й адміністративного складу факультетів, врешті-решт узаконення поваги і приязні всередині колективу), які мають бути здійснені заради майбутнього інтелектуального потенціалу України, Донеччини і Вінниччини зокрема».

У дискусіях (головним аргументом незгодних з наданням імені стає теза про першочерговість вирішення соціально-побутових і матеріально-технічних проблем) та напруженій роботі значної частини університетського колективу минає чотири місяці. 10 червня 2016 року на зборах трудового колективу Донецького національного університету було вирішено надати йому ім'я Василя Стуса: під час відкритого голосування зі 105 делегатів віддали свої голоси «за» – 75.

- Символічним стало отримання ректором Романом Гринюком Статуту
- Донецького національного університету імені Василя Стуса з рук великого
- діяча українського визвольного і правозахисного руху Левка Лук'яненка, що
- відбулося 23 вересня 2016 року. Левко Лук'яненко був у Пермі-36, коли там
- заходив на вершечок своєї Голгофи Василь Стус: *«Він є для мене дуже важли-*
- *ва людина. Він був чоловіком, який сприймав дуже гостро все, що відбувало-*
- *ся на Україні. Людина, яка ставила інтереси України вище від свого життя*
- *не на словах, а на ділі. Тут є дуже важлива та грань. Важливих слів багато*
- *хто вимовляє. Але не завжди ці слова є глибоким переконанням. Не завжди*
- *вони такі глибокі, щоби ставити життя на карту. Він часто розказував*
- *вірші, навіть через кватирку. Щось своє, щось чуже. І самі його вірші є дуже*
- *оригінальні. Вони не є до легкого читання, безперечно, але дуже глибокі вони.*
- *Мене вразили тим, що дуже вдало видобував він слово із глибин нашої мови.*
- *Здається, що такого слова не вживали п'ятсот років. А він його добув, і ба-*

чимо, що це якраз доречно наше слово. Глибокі його думки були. Це великий вклад у нашу поезію, у нашу культуру. Але найбільше, що якимось прив'язувало мене до нього і тепер прив'язує, це великий жаль за тим, що він рано пішов з життя. Якби він був тепер, як багато він міг би зробити!»¹³⁰.

Університет відтепер несе не тільки Стусове кредо, не тільки ім'я поета. Пройдені з поетом уроки – для когось наново, для когось уперше – неоціненні, і щиро віряться: заклад освіти хоч трохи наблизиться до гармонії тонкого лірика, який не лише бунтував, не тільки ставив етику перед комфортом, але й відчував нюанси миті й вічності.

*Посоловів од співу сад
од солов'їв і од надсад,
і від самотньої свічі,
і від тяжких зірок вночі.
Від саду місяць горючий
не в силі одвести брови.
Як вщухле світло, сяють вишні
опонічні. Допіру лив
високий дощ. І всі невтішні
мої передуми будив.
Я двері прочинив з веранди,
де кострубатий вертоград
отак незграбно і невлад
пильнує перший сон троянди.
Свіча затріпотіла – й світло,
мов голуба, пустила в лет
там, де настурція розквітла
барвистий почала бенкет.*

¹³⁰ Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2... – С. 156.

*Диміють ружі. З того раю
радів я, згублений в світах
коли по звомплених зірках
сам і смеркаю і світаю,
і світло випурхнуло птахом
і розплатало два крила
над білим сном під чорним дахом
і первопрорістю зела.
Вглядайся в ніч – у два світання
в ці потривожені вогні,
нехай душа на однині
своє спізнає чудування.
Не знай, коли вона розпукла,
не стеж, як листя облетить.
Бо є святе невміння жить –
для радості і для докуки,
і світло, як вода з криниці,
на віти порснуло пругкі,
де, як видіння полохкі,
стрибали золоті жар-птиці.*

січень 2017 р., м. Вінниця

ЗМІСТ

Вступне слово	4
«Мені здалося – я живу завжди...»	6
«До скону свято вірити в добро».....	23
«Минає час моїх дитячих вір...»	35
«Додому... Моя важка, моя вагома радосте».....	42
«І я зростав, і раптом виріс, неначе риба із води...»	61
«Неприхищений, а чуєш, чуєш протяг у душі!?»...»	73
«Оце твоє народження нове...»	95
«То – шлях правдивий. Ти – його предтеча»	103
«Дорога рвіння прикорочена».....	125
«Жди себе. Колись».....	139

Науково-популярний нарис

Соловей О. Є., Пуніна О. В., Жилін М. В.

**Василь Стус.
Відлуння і наближення**

Комп'ютерний набір:
Комп'ютерне верстання та дизайн:
Коректор:

Здано до складання 00.00.2017 р.
Підписано до друку 00.00.2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Segoe. Друк .
Умовн. друк. арк. 0,00
Тираж 00 прим.
Замовлення

Видавець та виготовлювач